891.79
C34
Ov1922

А. ЧАЙКІВСЬКИЙ.

ВІДДЯЧИВСЯ

ОПОВІДАННЄ

З КОЗАЦЬКОЇ ДАВНИНИ.

Друге виданнє.

КОЛОМИЯ. 1922.

Головний склад в Книгарни Видавничої Спілки Українського Учительства в Коломиї Народний Дім.

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.79
C34
Ov1922

Андрій Чайковський

ВІДДЯЧИВ СЯ.

ОПОВІДАННЄ З КОЗАЦЬКОЇ ДАВНИНИ

для української молоді.

ДРУГЕ ВИДАННЄ.

1922.

НАКЛАДОМ О. КУЗЬМИ — КОЛОМИЯ.

Всі права застережені.

Copyright 1922, by O. Kusma, Kolomea.

Печатано в Коломиї
у А. В. Кисілевського.

891.79
C34
Ov1922

Присвячую

Учителеви грядучого покоління

Іванови Франкови

на ювілейний рік.

І.

Густий непроглядний туман залляв широкий безкраю степ лівобережної України. Дивиш ся, на пять кроків не доглянеш, що перед тобою. Куди не глянеш і довкруги і над головою сіро. В повітрі стоять дрібносенькі порошинки пари. Вона зливається в грубі каплі й осідає на траві чистою росою. Червоний степовий цвіт клониться під вагою роси. В степі тихо-тихесенько. І птиця і звір степовий кудись подівся, причахнув та заснув, дня божого, сонця ясного дожидає та лиманового вітру сподівається. Він туман розжене, усе заясніє закрасується і степ оживе. Озоветься степова птиця, божий жайворонок підлетить під небо заспівати Богови небесному свою пісоньку, прокинеться звір, зареве могутнім голосом бородатий тур, засвище сусол, зірветься налякане вовком стадо степових кіз, налетить табун диких степових коней, хвилюючи високою тирсою, заживе увесь степовий світ своїм життєм. Та сонце ще не зараз підніметься, вітер не зараз повіє. Ще йно світає.

Степом їде козак-запорожець. І вся його одежа і кінь вороний аж мокрі від роси. Козак вкрився вовняним кобеняком, покурює люльку і їде поволи, нога за ногою.

Він ще не старий. Найоільше буде йому трийцять лїт з роду. Ще його літа не згорбили, не пригнули, держиться на коні прямо і голову держить високо. На нім червоний мов маків цвіт жупан підперезаний широким шовковим поясом. При боці висить шабля-товаришка, за поясом два пистолі. На плечах довга рушниця, яку скрив в оден рукав кобеняка, мов мати малу дитину стереже, щоб не змокла.

— Ізнемігся вірний товаришу — заговорив козак, гладячи вороного по шиї. Кінь сопів важко і постогнував, наче людина знеможена напругою роботою...

— Ще трохи, товаришу — потішав козак коня. — Вітер повіє, туман розійдеться, сонце засвітить і не пропадемо, дібємося до шляху...

— Ух! погано — говорив козак до себе. — З шляху збився (матері його ковінька) геть збився наче пяний. От і тверезому таке трапилося, нечистий геть попутав та на манівці повів. Хрест святий, оружіє на діявола! От нечистий, пропадай, счезай! Як живу, таке не трапилось. Знаю степ наче свою кишеню, та нечиста сила туман навела.. Донці, щирі товариші, угостили як слід, я трохи і випив, та все не те, щоб упився. Хибаж я не тямив, чого приїхав, за чим мене послали? Ну, ну, прочитає мені кошовий добрий отченаш. Приказано було вертати не гаючись, діло пильне, а воно он що. Нечистий посміяв ся, поглумився. А панотець усе у церкві балака, що хрещеному чоловікови, доброму козакови, який у страсі божім живе й ворога бє, нічого чортяки боятися... А хибаж я не по закону божо-

му живу? Свята святкую, посту додержую, молитви читаю, ворога бю... а воно чортяка таки показав на мені свою силу... Та колиб сам не зміркував, тоб і не повірив... Перебіг мені дорогу цап. Ну щож таке? цап тай годі! А воно не цап, а настоящий чортяка, у цапа перекинувся, тумана навів та з шляху збив... Ні зірки не видно на божому небі, ну їдь, куди знаєш навперед себе,.. Погано! Він і тепер мене за ніс водить... Ху, ти поганий, счезай та відчепися!

Знаменіє хрестнеє да будеть на мені!

Козак ізняв шапку, перехрестився тричі і став у голос відмовляти молитви...

А поки що, від сходу сонця стало що раз більше прояснюватись. А далі крізь туман стало показуватись буро-жовте сяєво. Відтак показалась куля велика. На степу стало оживати. Прокинулась птиця, з під ніг коневи зірвався заяць і поскакав у високій траві. Запорожець молився завзято, хотячи прибити в собі немиле вражіннє, яке викликав заяць. Вжеж оно непевний знак, який нічого доброго не ворожить.

Та згодом стала колихатись трава. Зразу легесенько, відтак сильнійше подував вітер від Дніпрового лиману. Від того заколихався, замішався туман. Мрака збивалася в густу хмару. Одна прилягала до степу, друга підносилася в гору, густійшала, то розривалась на шматки, поки вітерець не узяв її на свої крила і не поніс далеко на північ.

Горою показувалось місцями поміж хмарами синє небо. Сонце виглядало щораз виразнійше, аж поки не засяло усею силою. На

траві блищала роса мов діяманти. Сонце стало нагрівати. З козачої одежі йшла густа пара. Вороний запорскав весело і став находу скубати траву та цвіт степовий, куди попало.

У запорожця повеселійшало на душі. Він перехрестився до сонця і затягнув пісню. Його голос залунав по широкому степу, перебігав по росистій траві.

— Воно все гарно — говорив козак — колиб лише знати, у якій світ завела мене нечиста сила. Годилосяб відпочати і поснідати. І коневи спочити треба, щож вдієш? Кошовий сердитий буде, вилає, коби не що гіршого, та годі! Чого доброго, а може як раз не туди попав, як треба і треба буде завертати... Погано!

Запорожець піднісся в стременах і став розглядати степ кругом, шукаючи пригожого місця на відпочинок. Добре булоб натрапити на який потічок, щоб води напитися та коня напоїти.

Аж ось здалека побачив високу могилу. Її вершка держалась ще хмара густого туману. Запорожець зрадів і завернув туди коня.

При могилі все безпечнійше чим у степу. Станеш на могилі, то й ворога з далека побачиш і швидче до оборони приготовишся. Нічого тебе несподіваного не заскочить. Колиб лише води найти, бо спрага таки мучить. Запорожець став збирати долонею свіжу росу. Обмив лице та прикладав до спрагнених губ. Ставши під могилою, він зліз з коня, погладив його, поцілував мов дитину в голову, розсідлав та пустив пасти. Кінь потряс цілим своїм тілом і давай качатися по траві, перекидаючись

через хребет з одного боку на другий. Запорожець підвів руки в гору, витягаючи кости та узявсь варити снідання. Назбирав слухого бадиля, викресав огню та завісив на кілках невеличкий казанок.

— Або це не чортова омана? — говорив козак сплюнувши з досади. — Щож я варитиму, як води нема?

Він вивернув з досади казанок ногою, аж геть в траву покотився, поклався біля огню і закурив люльку. Кінь став пастися, шукаючи поживи низько при земли поміж високою травою, де ще трава не обісхла від роси. Запорожця став морити сон. Козак кивнув кілька разів головою, очи аж злипалися. Далі випала з рота люлька, він обернувся горілиць і захропів з усеї сили...

Аж відразу кінь став голосно форкати... Запорожець вмить прокинувся і зовсім очуняв. Поглянув за конем. Він підвів високо голову, стриг вухами і наїжив гриву. Запорожець хопив рушницю і вибіг на могилу. Зараз побачив, як з одного боку хвилювала трава. Запорожець придивлявся пильно і побачив татарську високу шапку. Татарин гнав на кони в той бік, де стояла могила. Запорожець присів і підвів рушницю до стрілу, та зараз її понизив. Татарин держав щось більше перед собою на сідлі.

— Бранця везе клятий, християнську душу. Тобто був я накоїв лиха. Та пожди, голубе, піймаємо і так. Він миттю зсунувся з могили і відопняв від сідла аркан Узяв його у руки і зладив петлю. Тимчасом вороний

щораз більше непокоївся. Він ладився втікати, вже і хвіст підносив в гору.

— Не бійсь, старий — заговорив Запорожець — сюди до мене!

Кінь справді успокоївся від того голосу і завернув до свого пана. Тимчасом козак зняв шапку з голови і понизившись, підходив травою на зустріч Татаринови. Татарський кінь добував останних сил і гнав, що міг. Татарин підганяв його нагайкою. Як іно порівнався з козаком, зафуркотів в повітрі аркан і впав Татаринови на голову. Наляканий кінь скочив у бік, а Татарин повалився на землю з петлею на шиї. Кінь помчав далі, а запорожець тягнув Татарина що сили до себе. Як козак наблизився до нього, лежав він у траві з розверненими руками. У жменях сторчала вирвана трава, якої зразу придержувався. Ціле лице було сине, очи так витріщив, що трохи на верх не повилазили. Петля затяглась цупко на шиї і стиснула її так, що — мовляв — одною рукою обнімеш. Татарин задушився на смерть.

— Лежи-ж собі тут, голубе, і одпочинь, а ми подивимось на твою добичу.

Він підбіг далі і побачив в траві засинілого хлопчину.

Був се дітвак не більш дванайцяти літ, гарний мов мальований, як той ангелок, якого на образах у церкві пишуть. У нього було гарне на причуд личко'та кучеряве волосся мов у баранця. Хлопцеви були звязані позад руки сирівцем.

Запорожець добув ножа і розтяв пута. Узяв хлопця обережно на руки і заніс до огню. Хлопець не отямив ся ще. Запорожець при-

клав вухо до його грудей і слухав серця. Воно било ся поволи.

— А тут хоч гинь нема каплі води — говорив сердито запорожець — тверези його чим хочеш...

Він узяв з ріжка трохи табаки і наклав хлопцеви до носа.

Хлопець пчихнув здорово раз і другий, отворив очі і став лячно розглядатися довкруги.

Запорожець повеселійшав, моргнув на хлопця:

— Здоров хлопче, пчихай на здоровля! Моя табака не аби яка, хоч султанови турецькому подавай, не то що. Вмерлий би пчихнув. Ось тобі тепер мій синку глоток горівки, зараз і сили набереш. А коли ти голодний, то й хлібця знайдеться у мене дещо. Добрячі Донці не пустили з порожною торбою.

Запорожець виймив кусок сала, паленицю і подав хлопцеви, який пчихнув ще раз, а від горілки дуже скривився.

— Та я тобі небоже горілки не дам, то лише тепер так, бо ти знемігся дуже, ну їж здоров...

— Мені дуже пити хочеться.

— Я так і думав. Та підожди, козаче, прийде час то й напємося, от зараз і поїдемо води шукати, а покищо ти пожывись гарненько, та втішайся, що ти не в татарськім сирівци...

— А деж той Татарин, що мене захватив з поля?— спитав наляканий хлопчина. Йому збиралося на плач...

— Не бійсь, він вже пропав, он там у петлі мого аркана стирчить. Тепер ми познакомимося. Ти мене зови дядьком Касяном, та

ще й Бистрим по прізвищу. А тебе як кличуть?

— Меме Івасем звуть та ще й Чорноусенком по батькови.

— Ну гарно. Коли ти Івасику не дуже знеможений то зараз і поїдемо далі, як що мій кінь не пропав...

Він устав і розглянувся довкруги. Яких сто кроків дальше стояв в траві вороний. Та й не сам оден. Біля нього пас ся і татарський кінь; він відбіг недалеко, завернув і стоваришувався з вороним.

— Кінь розумна твар, наче чоловік, от зараз завели товариство, а мені якраз другого коня треба. Запорожець свиснув. Вороний підвів голову і став наближатися. Татарський кінь ішов несміло за товаришем. Опісля станув, підвів голову і став як би з недовірем придивлятися козакови. А вороний прийшов до свого пана мов пес і наставив до його свою голову дивлячись йому розумними очима в лице. Козак узяв його за шию погладив і поцілував ніжно в самі ніздря.

Побачивши се татарський кінь, осмілився і став крок за кроком наближатися.

— Заложуся, що це козацький крадений кінь, говорив Касян.

Івасеви се дуже подобалося. Він підвівся з землі, приблизився до коня і став його гладити по шиї. А далі побачивши другого коня аж скрикнув з радощів і побіг ід ньому.

Кінь відозвався радісно і став хлопця обнюхувати, а далі поклав голову на його плече.

— Знаєш його?

— Таж се наш буланий. Злодій Татарин піймав його зразу на аркан — говорив хло-

пець крізь сльози. Я не знав, що сталося, підійшов до коня, якого Татарин вже і осідлав, а той клятий хватив мене, скочив на коня і втік у степ. Я пручав ся що сили, а він мені на бігу звязав руки сирівцем. Опісля не знаю, що зі мною робилося, бо я стратив память...

— Ось як воно було, я так і думав. Тепер скажи мені дитино, звідкіля ти.

— Я з Гаврилівки...

– А деж та твоя Гаврилівка буде? Яке від вас найблизше місточко чи город?

— Батько мій у Лубни їздив на ярмарку, то либонь місточко наше і Лубни...

— А батько твій, коли у Лубни їздив, то одного дня повертав до дому?

— А вже-ж. Поїде було рано, а лїтом, коли ще сонце не сховається, було й верне.

— Так значить твоя Гаврилівка недалеко Лубнів. А Лубни, то Яреми Вишневецького маєтність.

— А хибаж ти дядьку Касяне його знаєш, себто нашого пана?

— На вічи я його не бачив та від збігців, його підданців, що на Запороже повтікали, богато я про нього лихого чував, тому й знаю.

— З нашої Гаврилівки теж богато народу на Запорсже втікає. Та скажи дядьку, куди мені до дому їхати, коли мій буланий знайшовся?

— Поперед усього скажи менї синку, як тебе і звідкіля Татарин піймав?

— А ось воно як було. Пігнав я з хлопцями-товаришами коней пасти за село. Вже було ід заходови сонця. Ми стали коней зга-

няти в купу, вертати треба було. Дивлюсь я, нема мого буланого... Я розглядаю ся, а він стоїть в траві мов на припоні і не ворухнеться... Кличу його, свищу у пальці, нічого не слухає. Я підбіг до нього, та вже й знаєш, яка пригода трапилась. Я став кричати, що сили. Біля мене їхали якісь два Татари. Мій крик почули старші і пустились доганяти. Почулись стріли з рушниць, тамті Татари попадали з коней, а мій таки втік... його не потрапила куля.

— Бо твої не стріляли на тебе, сину, а то не житиб ні тобі, ні твому Татаринови. Тепер ти послухай, що скажу: Коли ти їхав від учора вечера, то велику ти дорогу зробив. Татарин знає як втікати Бачу, що твій буланий кінь добрий... Бог зна, де твоя Гаврилівка буде. Не можу я тебе самого до дому пустити.

— Так відвези мене дядьку Касяне, а батько мій спасибі тобі скаже.

— Радби я з душі тобі пособити, люба дитино, та мені ніколи. Мене за ділом кошовий послав, треба мершій вертати, а то достенеться мені на горіхи, бо я з шляху збився та ц'лу ніч по степу блукав. Треба що мога поспішати. Воно так буде: візьму тебе з собою на Січ, а відтак то якась нагода трапиться повести тебе в Гаврилівку.

— Та на Січ мій старший брат пішов, Максим Чорноусенко, може ти його дядьку знаєш?

— Може й знаю, та там уже не Чорноусенко, а як небудь інакше зветься...

— Якже воно так?

— А такий старий козацький запорозький звичай. Зви себе як хочеш, а попавши на Січ приложать тобі зараз інче імя і у список так переведуть...

— Чом-же воно так?

— А ось чом. Ти знаєш може, що на Січ до запорожців втікають підданці усяких панів. А пани страх люті за се, що їм робучого люду убуває. Вони стежуть за втікачами, перед королем, перед гетьманами польськими жалуються на запорожців, що їх підданих переховують. Тоді то король чи гетьман польський пише на Запороже кошовому гостру грамоту. Приказується — мовляв — зараз віддати під стражею та ще й у кайданах такого а такого раба божого Івана Щербу, що втік на Запороже від такого а такого пана. Ну, що-ж. Звелено, віддати треба, годі не слухати його королівської милости. А віддати втікача панови, значить віддати християнську душу самому антихристови...

— Я сам бачив, як мучили у нашому замку одного пійманого втікача, Семена Пшеничного. Страх як мучили... Киями на смерть вбили...

— Ти хлопче, не перебивай, коли старший говорить, а слухай, бо воно не годиться. Коли бачив, то й знаєш, що се гріх втікача панови віддати. Але кошовий каже писареви: Щож робити! Воля короля свята; пошукай, пане писарю, того гільтая у наших січових списках і коли знайдеся, звели закувати в кайдани і під стражею віддати до рук вірних слуг такого а такого ясновельможного пана. Хай не забагається хлопови лицарювати, коли йо-

го діло панщина. Так гукав сердитий кошовий і то у вічі ляцькому посланцеви, що з письмом приїхав.

Йде писар у січову канцелярію, а згодом приходить і каже кланяючись батькови кошовому:

Ясновельможний пане кошовий, у нас не знаходиться Іван Щерба, на приклад, з Гаврилівки, є лише Іван Перегнихвіст, Іван Розбийголова, Іван Півкожуха — вони усі з Гаврилівки, а Щерби Івана ні сліду. А на те гука кошовий батько:

— А добре ти шукав, пане писарю? Тям, що ти головою відповідаєш за недогляд, бо воля його милости короля мусить бути сповнена; ану-ко пошукай ще раз.

А ляцький післанець усе те чує.

Вертає опять писар, приносить з помічником цілий оберемок списків і кладе кошовому на стіл. — Хрестом святим клянуся, головою відповідаю, що нема у нас Івана Щерби, а є лише Перебийніс, Півкожуха, Розбийголова, ось поглянь — і суне пальцем попереду очи кошовому на папері.

Кошовий і собі встромить ніс у список тай каже: Справді нема Івана Щерби, пиши, пане писарю, його милости, що такого нема, а коли той гільтай тут покажеся, ми зараз його відставимо, як було приказано.

А як писар відпише і відправить післанця, то кошовий каже до писаря:

— Побачить він вражий син Івана Щербу тоді, як своє вухо. З відсіля нікого ми не видамо...

Тепер вже знаєш, чому на Запорожі перемінюють назвища?

— Знаю.

— Та ми опісля балакати мемо, а тепер в дорогу нам пора. —Касян став сідлати вороного та збирати свої причандали. Сонце вже стояло високо і дуже пекло... Обом доскуляла спрага. Касян привик до того, та боявся за хлопця. Він заговорював його чим міг, щоб тільки відвернути його увагу.

— Так у тебе, Іваєю, батько-мати є?

— Батько є, його Степаном звуть. Мати давно вмерла... Був у мене і брат, та на Запороже втікати мусів...

— А задля чого мусів?

— Отамана двірського помяв за те, що мою сестру на лані побив. Добре помяв, аж ребра поломив. За те ждала його кара. У нас оконом дуже лютий чоловік.

— А до самого пана не можна на його пожалуватися?

— Батько мій каже так: Жалуйся перед вовком, що вовченята вівцю зїли. Наш князь страшний чоловік, звір. Як він деколи до села приїде, то люде криються мов перед вовкулакою...

— Про твого пана ми чували. Колись і на нього прийде черга розплати. Чи до вас забігає татарська орда?

— Не знаю, а инколи Татари забіжать та коні крадуть...

— А часом і людину...

— А так як мене вкрали...

— За тебе булиб узяли гарні гроші — говорив Касян вдивляючись в гарного хлопця.

— Не вжеж? А що би вони зі мною зробили?

— Повезлиби у Крим де небудь на базар, може до Козлова, а може аж у Кафу, тай продалиби мов товарину, а що ти хлопець гарний, тоб і гроші великі заправили...

— А опісля що?

— А що-ж би? Потурчилиби, присилувалиби відректися Христа і всіх божих угодників та хвалити, молитися до препоганого Магомета. А відтак ти ставби зрадником та може дійшовби і до великих почестів, та твоїх православних братів різав...

— А колиб ти сього не хотів зробити, колиб в тобі дійсно така тверда християнська душа була, то тебеби мучили, били, заморилиби так, що тибиде небудь і здох мов та собака.

— Я чував про те від дідів старих у нашому селї, що в турецькій неволі побували, та мені не хотілося вірити, щоб так людей мучили...

— Добре в тебе, синку, серце; невинне дитяче, та воно так справді, а ти колись дізнаєшся, що немає лютійшого звіря на чоловіка, як сам чоловік... А від кобзарів ти нічого не чував про турецьку неволю?

— У нас кобзарів зовсім нема. У нас є наказ із замку, що як тільки покажеся в селі дід-кобзар, так зараз його повісити. Чому воно так, дядьку? Хибаж кобзарі справді такі лихі люде:

— Ні, синку, вони люде добрі, праведні людям добра бажають та їх пани-нелюде дуже бояться, щоб люде не дознались, чим їх

батьки були, та не захотіли того самого, а тоді з панами булоб круто. Колиб так усі закріпощені люде були одної думки, тоб усіх панів шапками закрили і на усій Україні не сталоб панського ляцького духу. Ось чому вони кобзарів, неповинних старців божих вішають.

— Дядьку, чи далеко нам ще до води буде, мені страх пити хочеться...

— Нам усім хочеться. Дивись на коний, як похнюпили свої голови, аж постогнують... Привикай, серце моє, до степу, се козацький брат. Він щиро приголубить, заховає перед ворогом, а то й погодує...

Сонце страшно пражило. Ні легесенького вітерця, ні одної хмарки. Повітре ставало гоpяче, що нічим було дихати. Здавалося, що сонце живу кров із тіла ссе. Коні попріли і не в силі були відгнатися від комашні, яка кружляла довкруги цілим роєм. Івась дуже терпів. Він так знемігся, що не мав сили сидіти на кони.

Касян боявся, що хлопець впаде і тому їхав близько нього та придержував під руку. Високо над їх головами показався орел. В степу стояла висока трава, так що коний закривала зовсім. Було тихо. Деколи вискочить з під кінських ніг сполошений заяць або дика коза, иноді схопилося стадо куропаток або перепелок. Вони втікали якийсь час, поки знов не засіли в високій траві. Сонце хилилося вже ід заходови, а Касян ще не міг зміркувати, де вони саме. Їхали заєдно на полудне. Касян надіявся, що вечером доїдуть до якої ріки, а то-

ді вони спасенні. Задля великої спраги їм не хотілося їсти.

Аж відразу коні начеб зі сну прокинулись. Вони підвели голови в гору, втягали широко ніздрями повітре, а далі зірвались самі від себе до бігу. Касян вмить пересадив Івася на свого коня наперед себе.

— Чого вони дядьку так злякались?

— Вони не злякались, а зраділи. Десь далеко відсіля почули воду і тому так поспішають. Держись хлопче цупко мене за шию.

Коні рвали що сили. Івасів буланий не маючи жадного тягару на собі випередив карого і гнав на впростець задерши хвіст в гору. Карий іржав захриплим голосом і гнав за ним.

— Як воно коні почують воду, а чоловік ні?

— Так їм вже Господь дав. Чоловікови дав мову, якої товарина не має, а за те у звірят таке чуття, якого не має людина... Та он буланий зупинився, либонь знайшов якийсь потічок.

І справді, заки до буланого приблизились, почули й самі водні випари в повітрю, а згодом побачили широку ріку, вкриту по краям густим зеленим очеретом.

— Це Дніпро, дядьку?

— Ні, синку, се Самара, теж козацька ріка. Вона в Дніпро вливається. Та воно добре, що хоч одного знакомця стрінув і тепер вже знаю, куди завернути.

Тимчасом буланий стояв чотирма ногами у воді. Він підносив в гору голову і пережовував воду, яка йому з поміж зубів витікала.

Оглянувся за вороним, що заєдно ірзав, начеб хотів йому сказати: „бачиш братіку, який я щасливий, я вже напивсь, а ти ще терпиш спрагу...“ Тепер і вороний кинувся прожогом у воду та став жадно пити, що ніяк було відорватися. Касян зліз з коня у воду, набрав в пригорщі і подав хлопцеви. Тоді вже і сам напився. Вода була тепла і не вгамувала спраги.

— Ліпше тиць, як нич — говорив Касян. Ми тут десь жерельця пошукаємо, то й студеної води напємося, а поки те, щоб лиш не всмажитись на сонці.

Касян вигнав коний з води. Опісля розвів огонь, повісив на коликах казанок і став варити воду. До неї всипав пшоняної каші, а відтак помастив салом.

— Ну, козаче, сідай вечеряти, десь тут у мене є зайва ложка. Та тям, небоже, що на Січи мусиш собі зорудувати яку таку ложку, а то їсти не будеш. Такий то козацький звичай, що кожен свою ложку має і заєдно при собі носить. Одно ми забули: треба було Татарина обібрати. Воно якийсь голодранець конокрад, не богато з такої добичі поживишся, та все-ж воно кожух би тобі став в пригоді, бо в степу по ночам і зимно буває. Та якось ми порадимо.

Касян назносив що мога сухого бадилля і зложив біля огнища. Нарвав сухої трави і постелив. Потому повбивав у землю кілки і припняв коні.

Івась поклався на лежанці. Його вкрив Касян кобеняком. Хлопцеви зразу крутилась голова, в ухах шуміло, він помалу тратив память, поки не заснув твердим сном.

А Касян лежав горіниць на траві та покурював люльку. Стало смеркати. Коні хрупали траву. В степу вигукувала степова нічна птиця. Деся далеко крюкав журавель, передражнювалася перепелка з деркачем...

II.

Як Івась прокинувся зі сну, Касян вже розвів огонь, вмився, відмовив молитву і порався коло казана. Хлопець устав відразу на ноги і став розглядатися довкруги.

— Добрийдень тобі дядьку! — говорив до Касяна.

— Здоров, козаче, виспався гаразд? Не приснився тобі поганий Татарин?

— Мені нічого не снилося.

— То й гарно. Тепер, синку, перш усього молитва. Починай днину з Богом, а добре тобі буде. Відтак викупайся у ріці, напій коний, а тоді сідай снідати.

Івась послухав, а Касян став півголосом співати: Да воскреснет Бог...

Касян зварив кулішу примащеного салом.

— А коли, дядьку, на Січ наспіємо?

— Коли Бог дасть. Як не трапиться яка пригода, то під вечір повинніб ми бути дома.

— А якаж пригода може трапитись?

— Ех, ти дітваку! Хиба не знаєш, що під боком Татари кочують та чабанують? Треба добре вважати, аби на них не наткнутися. Ну, чогож ти налякавсь? Се-ж козакови звичайна річ. Привикати й тобі до сього та замість лякатися, треба берегти себе та на Бога уповати.

— Я не лякаюсь, та яби так радий Січ побачити.

— Як Бог поможе, то й побачиш, а коли ні, так хоч роби що хочеш, а не побачиш. У ві всім воля божа, себто провідіннє господнє...

— А чи відшукаю я мого брата на Січи?

— Коли він живий, то певно відшукаєш. Козак не голка, а й голку можна знайти, коли під сонце за нею дивишся... Нам треба спішитися. Сьогодні хоч води мати мемо доволі, а як до Дніпра доберемось, тоді ми і дома будемо.

Зараз по сніданню посідлали коний. Сонця ще не було видно, по степу провівав любенький вітерець. Тепер їхали на полудневий захід. Видно було, що Касян попав на свій шлях, бо не оглядався по сторонам. Частенько приходилося переїздити через воду, вимінати невеличкі озерця. Касян убив з рушниці дику козу, з якої мали ситий обід.

По обіді Касян каже:

— Ти минулої ночі не чув нічого?

— Нічогісінько, я спав мов камінь.

— Ми гостя мали на своїм нічлігу... вовк до коний підбирався...

— А ти дядьку встрілив?

— Не треба було, шкода олова. Я держав рушницю на поготівлі та обійшлось. Дивлюсь я, трава колихається, коні форкають, а з поміж очерету вовк світить очима та до коний підкрадається. А коні начеб змовилися, зійшлись у купу та лиш розглядаються за вовком. Сердега думав, що з дурнем діло, підсувається що раз блище, а я дивлюсь, та

лиш підсміхаюсь: підожди, голубе, буде тобі празник. Вовк підсувається, а кінь буцім то траву скубе, та поміж ноги назад себе дивиться. Вовк скочив, а мій вороний, як не вдре копитами в самий лоб. Вовк йно захаркав, як не кинеться на втікача!...

— Яка шкода, що я сього не бачив!

— Пожди, ще не одно побачиш, шкода було тебе будити.

По правім боці наших подорожних щось забовваніло край степу. Від того відбивалося ярке промінне сонця.

— Що се таке дадьку?

— Се Кодак. Дивись синку, яка фортеця. Мури високі та сильні, а від бляхи на баштах соняшні проміні блищаться.

— А Кодак, то що воно, город такий?

Таж, кажу тобі фортеця, щось більше як замок. Його Ляхи поставили, щоб українських втікачів на Запороже спиняти та відгородити Запороже від України.

— То Ляхи навмисне таке побудовали?

— А вже-ж навмисне. Кодак для козацтва, то так начеб болячка у людини на карку, нікуди головою ворухнути.

— Чомуж Запорожці його не розкинуть сього Кодака? Я не дав би йому стояти!

— От який цікавий! Підожди і на се прийде пора, він недавно ще йно поставлений. Щось воно і на його видумається.

— Так вони з того Кодака людей переловлюють?

— А вже-ж, переловлюють, коли який недотепний туди набіжить. Розумний то його певно вимине, далеко обійде. У Кодаку стоїть

ляцьке військо. Воно сторожить на усі боки і зараз що небуть помітивши, погоню висилє. А вже кого зловлять, не бачити йому більше сонця божого. Закують в кайдани, до льоху запроторять. Краща смерть, ніж такого дожити.

— А опісля панови видадуть?

— Та не кождого. Більше таких, що у кайданах і зогниє.

— Страшно воно так під землею сидіти. Колиб я так козаком був, я намовивби товаришів, ми би пішли, узяли Кодака, військо побили, а фортецю геть рознесли...

— Завзятий з тебе козак буде, сказав Касян всміхнувшись, та ти мені розкажи, як би ти його брав з товаришами,— приступом?

А там гармати, дотепні пушкарі, військо...

— Я би не брав приступом, а хитростю. Ми де небуть роздобулиби такого вбрання як вони одягаються, передяглись, підійшли до замку, а частину товаришів де небудь скрили в очеретах. А колиб ми в середину дістались, відчинили ворота і своїх впустили. Тоді бувби край усьому.

— Ех! ти характернику малий! — крикнув Касян, пересадив хлопця на свого коня і став його з усеї сили цілувати.

З тебе козак вийде на славу, далебі! Рости в страсі божім, будь добрим козаком, а кошовим будеш...

— Скажи мені дядечку, звідкіля кошовий на Запорожу береться? Я чував, що то дуже великий пан...

— Він не пан, а козак, як кождий. Та він має велику силу на Запорожі. Усі мусять

його слухати, а то може він покарати на смерть неслухняних. Кошового вибирають що року на повній раді усього запорожського низового товариства. Коли надійде день вибору, зараз по Різдві, то козаки вже знають і заздалегідь змовляються, хтоб був найкращим кошовим. На раду скликують так, що довбиш бє в такі казани, від них голос далеко розходиться. Кождий козак мусить йти на раду, а хто не хоче, такого осаула добре палицею підгонить. А коли усі зійдуться, тоді виходить на майдан старшина січова: кошовий з булавою, ґенеральний суддя з січовою печаткою, писар ґенеральний з срібним каламарем, курінні отамани зі своєю старшиною і стають серед майдану. Старшина кланяється усім, а тоді складає свої клейноди: кошовий булаву, суддя печатку, писар каламар і просять товариства, щоб нових обібрали. Та коли вони були добрі, то вибирають тих самих; колиж вони були лихі, то мало того що инших виберуть, ще їх самих під суд дадуть і деколи на смерть покарають... А як вже треба нових вибирати, тоді оден подає того, а другий иншого. За ким буде більше, того й виберуть. А той, кого виберуть, зразу відказуеться тої чести, аж до трох разів. Тоді вже козаки зачинають лаяти: ти сякий-такий сину, приймай булаву, а то побємо та киями проженемо! А коли він прийметься, тоді найстарші козаки мажуть йому грязюкою голову...

— Грязюкою голову? А се нащо?

— Такий звичай. Вони промовляють до нього так: Тобі тямити, що ти з козаків вийшов, не гордувати тою честю; коли ти това-

риству недобрий будеш, то тебе скинуть і знов станеш простим козаком.—Тепер знаєш, нащо так робиться?

— Знаю. Скажи мені ще, дядьку, звідкіля Запорожці набираються?

— З цілого світу. Кому остогидло життя в городі, кому надоїла панська неволя, хто чим небудь прогрішився, кому хочеться зажити свобідним життєм, той приходить на Січ і його приймають.

— А Татарина теж приймають?

— Приймають і Татарина і Турка і пана і наймита. Там у нас всі рівні, а шляхетство і панство не значить за віхоть соломи. Аби лише хрещений. Мусить приймити християнську віру, бо без сього не можна. Такого новика прозвуть зараз, запишуть у список і зараз він і Запорожець. Скажуть йому, як йому і де жити і що робити...

— І можна йому колинебудь покинути Січ?

— Без дозволу старшини не можна. Колиб не послухав, то вже йому не вертати, а то покарають...

— А за що карають?

— Найтяжша кара, коли вбє товариша. Тоді вбивця закопують живого у яму. За крадіж карають смертю. Тому у нас можеш оставити капчук з грішми серед майдану, а завтра його і знайдеш, ніхто не рушить.

— Не знати, як мене прізвуть?

— Ха, ха, ха! — засміявся Касян. — Ти, жовтодзьобе, сердешний та коханий. Пожди, як козаком будеш, тоді і прозвуть.

— То може мене і не приймуть на Січ — сказав Івась посумнівши.

— Приймуть, там таких горобців більш сотні.

Ти підеш між школярів вчитися. Підеш під руку бакаларів та шкільного отамана. Тебе вчитимуть грамоти. Коли будеш себе пильнувати, слухати, буде тобі добре; колиж ні, то березової кашки підсиплють. Не пробуй того, бо у січових бакаларів здорова рука. А коли підростеш, навчишся воєнного діла. Тебе припишуть у котрийсь курінь і ти станеш товаришем. Ось як синку буде.

— А колиб я хотів вернути до дому?

— Про се потолкуємо згодом.

— Що воно, дядечку, так страшно шумить?

— Перехрестись, моя дитино — сказав поважно Касян знимаючи шапку — се Дніпро-Словутиця говорить, наша свята ріка, Дніпро-батько. Се якраз пороги бють...

Шум води щораз більшав. Деколи вода вдаряла з великою силою об скелисті береги і від того ревіло.

Подорожні станули над берегом широкої ріки. Сонце хилилося до заходу. Його ярке промінне разило очи так, що не можна було глянути, хиба під руку.

Івась стояв як зачарований. Він нераз чував від старих людей за Дніпро, та не міг собі уявити тої величи. Дніпро плив широкою полосою. В його филях відбивалися золотими пасмугами відблески заходячого сонця. З води виплюскали на верх води білі риби. По той бік ріки видно було густі чорні полоси ліса. А далі на південь шуміла безнастанно вода розбиваючись об пороги.

— Не ночувати нам ще сьогодня на Січи — говорив Касян, а при тім думав, як би то виправдати себе перед кошовим...

Поїхали далі лівим берегом Дніпра, шукаючи пригожого задля нічлігу місця. Їхали навпростець віддаляючись від Дніпра, який в тім місци робив великі закрути. Аж натрапили на добре місце. Росла тут купа верболози, а між нею в середині була невелика прогалина.

— Ось тут і заночуємо.

Зачалася робота та сама, що й учера. Тепер вже то й Івась помагав Касянови. Розсідлав коний і повпинав їх пастися, приніс з ріки в казанку водн і збирав сухе паливо. І се робив він справно начеб у степу виріс.

Зайшло сонце, а далі і смерклося. На небі показалися золоті зорі.

— Чи ти, Івасю, знаєшся трохи на зорях?

— Так як би нічого.

— Тобі се треба знати. Тям, що у степу нема инчого проводиря, як у день сонце, а в ночи зорі. Ти вже знаєш, що південь там, де у день сонце найвище стоїть. Тепер треба тобі пізнати, де південь, а де північ у ночи. Ото-ж дивись! Отсих семеро звізд на небі, се називаєся Віз. Подумай собі, такий шнурочок від он-тої крайної зорі в горі до крайної в долині. Ось ти почепи на сій крайній зорі в долині ще оден шнурочок, протягни його рівно в гору та в бік від себе, та знайдеш на тій дорозі зорю саму одну. Бачиш? Ся звізда кождої ночи показувати буде північ. Розумів? А як ти обернешся до неї спиною, то проти тебе буде якраз південь.

Касян порався коло вечері. Огонь роз-

горівся і палахкотів. Дим підносився в гору, потому завертав в оден бік і стелив ся широкою пасмугою. Коні станули під димом.

— Нам треба ще палива. Треба цілу ніч огонь піддержувати. Зараз мати можна цілі рої комарів, то нас і коний заїдять на смерть.

— Хибаж цілу ніч не будемо спати?

— Чом би ні! По вечері накладемо на огонь сирої трави і буде диму досить.

— А як полумя не буде, то ще який звір приплентається...

— Не журись, коні дадуть нам знати. Козацький кінь розумна твар. Я одного разу ночував в степу. Був знеможений і заснув твердо. У ночи чую, щось мене у бік штовхає. Зриваюсь, а надї мною стоїть отсей самий вороний і лобом у бік товче, Я очуняв від разу. Ніч була місячна. Дивлюсь, а степом Татарин мчиться. Бачиш ти, який розум у коня?

— А ти, дядьку Касяне, бачив коли вовкулаку?

— А навіщо тобі се знати? боїшся вовкулаки?

— Трохи і боюсь; старі люде кажуть, що вовкулака як раз в таку ніч по світу вештаєся та людям пакостить.

— У нашому селі був вовкулака. Було, як пропаде, то цілими тижнями його нема. Хата пусткою стоїть, а його нема. У нього не було ні жінки ні роду. Ще як парубком був, то люде знали про се який він, і тому жадна дівка не хотіла за нього вийти за між. Було, як верне із своєї мандрівки, то такий знеможений, що ледви ногами волоче. Одежа

на ньому подерта, а він сам подряпаний на лици і на руках. Люде його боялися, виминали, самітно жив.

— А до церкви він холив?

— Ні, хиба раз у рік у страстний четвер, як про муки Христові євангелія читали. Але в середину він не важився, лише під углом напроти престола стояв. Люде би його були не пустили...

— Та й у нашій Гаврилівці теж був вовкулака. Страх, як його люде лякались. Зайде було у чию небуть хату та бере, що йому завгодно, а ніхто не важиться з ним сперечатися. Мій батько вдівцем живе. У нас була стара бабуся Настя Притчиха. Вона у хаті хазяйнувала. Тямлю, раз пекла вона хлібів та поклала на столі холодити. Аж тут приходить у хату вовкулака та нікого не питаючись, бере оден хліб за другим, здирає верхню шкру та й жере. А бабуся дивиться і півсловечка не каже. Тоді вже мені стало досадно й кажу: чом ти хліб святий псуєш навіть не перехрестивши? А він як випялить на мене свої червоні очи (у його були червоні очи начеб кровю обкипілі), то по мені аж морозом перейшло... Бабуся мене за плеці й у комору сховала, та ще й двері на замок замкнула. Коли він вже пішов к чортови, бабуся випустила мене з комори та каже: „Не чіпай його, Івасю, бо лихо тобі буде; або тебе у вовка перекине, або таки живого ізожре. Тепер я його ледви ублагала, щоб тобі вибачив."

— І щож з тим вовкулакою сталося?

— Як пішов раз у степ, так і пропав.

Опісля знайшли люде у степу лише його кістки. Казали, що його вовки розірвали.

— Чимусь він межи ними прогрішився.

— Відай, що так. Вовки мають теж свої звичаї як і люде.

— І муравлі свій звичай мають, усяка божа тварь.

— А з рушниці то вовкулаку встрілить?

— Куди пак! Може би його узяла свячена куля, та я сього не робив, то й не знаю, як тобі сказати.

Касян лежав на земли боком покурюючи люльку. Тепер він відразу схопився із землі і став надслухувати. Івась не чув нічого. Касян приляг ухом до землі; Івась трохи затрівожився.

— Не лякайсь, синку, усього оден кінь дудонить, якось порадимо. Касян оглянув свою рушницю і підсипав пороху. За той час тупіт ставав що раз виразнійший. Касян вийшов поза те місце, де сягало світло огню і став пильно дивитися в даль. В темряві показалася якась темна постать. Касян підвів рушницю і кликнув:

— Пугу, пугу!

Постать здержала коня. Почувся голос:

— Єй брат! Раді Бога не стреляй, я крещоний.

— Як ти хрещений, то наблизись, чому не озовешся козацьким звичаєм?

— Бог вєсть, какой у тебя звичай будєт!

— Що ти за чоловік будеш? Сюди виходь!

Тепер підїхала ся стать ходою аж до огнища.

— Беда, брат, я із пєтлє татарской асва-

баділса, чудом божим, єй Богу! Ти пажалєй меня, да спасі.

— Ти хто такий? — питав Касян оглядаючи незнакомця. На нім була порвана на шматки одежа. Він був босий і без шапки.

— Я донской казак. Меня, Татари сабаки паймалі і уж чуть-чуть у Крим не патащілі. Чудом спасса. Господи, тебе слава. — Нет у тебя, брат чево паесть? Я ужасно ґалодний.

— Злази, будь ласка з коня, пусти його пасти та гостем будь. У нас ще троха з вечері кулішу осталось, їж на здоровлє.

— Спасібо брат! Ех какоє счастє. Думал я, что прійдьотся прапасть в степє. Ну, здарово брат!

Незнакомець подав руку Касянови, присів ся до казанка і став уплітати теплий ще куліш.

— Какой у тебя превасходний кулєш, єй Богу! сласть!

— Не такий він превосходний, як ти небоже голодний.

— Канєшна! Знаєш братєц, у меня цєлиє сутки нєчаво в рту нє било. Паслал меня атаман нашой станіци па делу. Нус, сєл я на лошадь, єду. Єду степю, да черти нє знать от куда Татар наднєслі, как із землі вираслі. Біжу, бєда! падґаняю лошадь плєтньом, лошадь вскоч, что сіли... Да нє моґ утьоч. Абскочілі мня, закінулі пєтлю, єдва не окалєл. Патом связалі сєровцем, пасаділі на лошадь і вєзлі пака не сталі начевать. Памалілся я Богу нєбєсному, винял адную руку із сировца, асвабаділ другую, потім розрезал пута на ногах. Нус, Богу слава, я уж свабодний. Каґда Та-

тари паснулі, я надполз между лашаді, захватіл адну і давай бєжать. Тєпер я уж кажетьса внє апасності, кагда тєбя добраво казака нашол.

— І я гадаю, що тут безпечнійше. Тут вже козацька запорозька земляя і Татарин не відважиться сюди забігати. Тут вже скрізь розсіяні наші козацькі селища.

— Так лучче гденєбуть в казацкую деревню паєхать, чем в стєпє спать.

— Мені не можна. Бачиш, добрий чоловіче, у мене така вже вдача, що між людьми, то я погуляти люблю. Зайду я у яке небудь, хочби маленьке сельце, так йду прямо в шинок і давай гуляти. А вже як загуляю, то хоч убий, не перестану, не попущу, хоч й цілий тиждень, поки у мене зайвий пятак остане. Ну, а знати тобі, що мене кошовий за ділом післав. Я до ваших Донців їздив. В дорозі я із шляху збився, треба поспішати. А колиб я зайшов в шинок, так поминай як звали. На мене кошовий жде, гострий чоловік, мене би в такому припадку за непослух убити звелів. От чому я в степу ночую.

— Так ти у нас пабивал, брат? Ну, как тєбє у нас панравілос?

— А щож! норов у вас инший, та народ добрий. Угостили мене як слід, та ще й на дорогу дали. Та ти, небоже, багато не роздобарюй, а спати лягай. Я завтра на зорях мушу їхати. А тобі як подобається: або їдь разом зі мною у Січ, або, як собі хочеш.

— Сам я в стєп нє паєду, апасно кажетса. Пусть уже паєду з табой в Сеч, там наш брат Донец также будет... Как віжу, с табой

товаріщ єсть — говорив Донець вказуючи на Івася.

— А є, то хлопчина, я його теж по дорозі із татарської петлі визволив.

— Вот как! здраствуй мальчик! — говорив Донець до Івася, що підвів саме голову і сів.

Донець поклався горілиць, бурмотів ще щось під носом, поки не захропів з усеї сили.

— От, як здорово сердега хропе...

— Дядечку! по якому він балака? Я ще не спав, а чув все, та мало його розумів...

— Він балака по московському, а воно не так, як по нашому, по українськи. Я розберу усе, бо у нас на Січи є Москалі теж, та зразу я не розумів нічого. Та ти, хлопче, не балакай багато, а спи, бо вже не довго нам тут побувати.

Але Івась не міг заснути. Він лежав спокійно та дивився на Касяна, що лежав біля огнища покурюючи люльку. Касян устав і пішов до коний, що разом стоячи, обганяли себе від комарів. Довкруги було тихо, навіть нічна птиця поснула.

На сході сонця стало вже шаріти! Касян та Івась не спали...

III.

— Вставай козаче, орда йде, гукнув Касян над вухом хропучого Донця.

Донець став відразу на ноги і став протирати заспані очи.

— Какая орда? Ґде?

— Ну, ну, заспокійся, нема орди, я лиш так пожартував, а то ти небоже захріп так

сердечно, що хоч з гармати стріляй. Вмийся мерщій, бо зараз їдемо.

– Вот пашутіл брат, как так можна пугать?

— От бачиш, що можна. Усякий жарт добрий, аби лише не болючий. На тобі кусок паланиці, таки вашої донської, бо ніколи їсти варити.

Зараз посідлали коний і пустилися в дорогу. Касян одмовляв півголосом молитву. Донець куняв на коні, а Івась розглядавсь цікаво по околиці. На небі зібрали ся сірі хмари, було тихо і вітрець не віяв.

Вже йшло до полудня, як Касян завернув коня на право і поцвалував навпростець до Дніпра. На березі Дніпра Касян оставив коня і поліз в падбережні верболози. За хвилю заплюскала вода і Касян підплив до берега на байдаку, котрий був закритий верболозою і очеретом. Касян кликав товаришів, що стояли на березі:

— Злізайте з коний, та розсідлайте їх Сідла і всі причандали давайте у човеи і самі сідайте. Коний заведіть у воду.

Донець з Івасем розсідлали коний і підвели їх у воду. Коли вже усе було зроблене, Касян заперся веслом об беріг і відбив човен на воду. Він зразу колихався, а далі поплив рівно щораз віддаляючись від лівого берега. Коні пустилися вплав. Іх держали легко за поводи. Касян стояв на човні з веслом в руці вдаряючи ним то з одного, то з другого боку. Човен плив напівперек ріки на укісь. На другім березі заплили в невелику річку, яка дуже крутилася. Її береги поросли були комишем,

верболозою, а декуди і високим деревом. Дорога була така крута і позавертана, плеса води розходились в ріжні боки, то треба було добре знати місцевість, щоб не заблукати.

Аж приплили до великого острова.

— Ось і Січ! — сказав Касян і прибив до берега. Відтак вискочив з човна і припняв його до кілка, яких тут було кілька повбиваних. Коні стали стрясати з себе воду.

Станули напроти січових воріт. По обох бокам сторчали на валах гармати. Коло воріт сторожив козак з мушкетом.

Козак сторожний відчинив ворота і впустив тудою подорожних. Касян оставив коні Донцеви і Івасеви, а сам пішов прямо ід хаті кошового.

Кошовий побачивши Касяна, насупив брови і спитав:

— Куди ти так довго шляявся? Ти повинен тут бути найменше два дні скорше.

— Воно правда, батьку, та така мені пригода трапилась, що на цілу ніч степ туманом занесло. Напотемки я з шляху збився.

— Воно правда, що два дні тому страшна пітьма була. Ми се знаємо. Краще тобі було підождати, аж проясниться.

— А хтож се вгадати міг? Я полагодив діло як слід, пустився в дорогу, а тут туманом чортяка світ закрив. Я збився з шляху, та десь недалеко Лубнів заїхав. За Лубни я знаю звідсіля, що я тоді хлопчину Татаринови конокрадови відбив, а хлопчина сей з Гаврилівки походить, звідсіля я те й знаю.

— Ну, добре. Я тобі повірив, тепер розказуй, як ти діло з Донцями поладив.

— Добре поладив. Їхній отаман звелів тобі батьку кланятись, та сказати, що вони до походу на спілку з нами готові. Вони два полки в похід вирядять, значиться тисячу людий. Під ту пору не можуть більше, бо три тисячки свого війська пішло на царську службу, а тепер жнива наближають, хліб збирати пора.

Отаман сказав, що в тиждень по святі Петра і Павла стояти муть, як ти батьку розпорядив біля Кінських вод...

— Коли лише не брешуть, то воно добре булоб.

— Сього я не знаю, та ось зі мною Донець на Січ приїхав. Втік Татаринови з петлі, та ночію до мене приплентався.

— А він знає о нашім поході?

— Я сего не скажу, бо й він нічого про те не говорив. Слід би його розпитати.

— Гаразд! Максиме! каже кошовий до козака, що стояв біля порога, як посильний козак — приведи сюди Донця, тай сам вертай.

Максим метнувся на двір і прикликав Донця.

— Куди ти, козаче, вибрав ся?

— Меня паслал наш атаман в Сеч запорожскую па делу.

— Я кошовий Січи, горори з яким ділом тебе прислали?

— Я уж сам довольно панял, что ти кошовий — вот мнє приказано тєбє, батько, далажить, что два наші палка в сілє па пятісот челавєк, в недєлє па святцах Петру і Павлє стаять будуть возлє Конскіх вод... больше людей паслать не возможно било так, как три

тисяча наших прізвал цар к сєбє на службу, а под ету пару хлєб сабірать нада.

— Я се вже знаю, каже кошовий.

— Чомуж ти мені сего не сказав? — питає Касян — яж тобі говорив, що від Донців ваших їду.

— Із'вені брат, я нє моґ. Меня паслалі к кошевому, а я нє знал какой ти челавєк, можна лі тєбє павєріть, нє знал, врош лі ти, ілі правду ґаваріш?

— Тьфу, на твою голову, от що сучий москаль вигадав.

— Пачему ти брат менє ругаєш? Нє вєлєно било то і нє ґаваріл. У нас нєльзя язиком молоть пєрєд пєрвим з краю, как баба.

— Воно ґарний звичай, нічого казать, говорив кошовий. Ти Касяне не сердись, бо у всякого народа свій звичай є. Тепер ви собі подайте руки, як на добрих лицарів пристало. Візьми його Касяне у свій курінь, та угостіть як слід, бо то посол.

— Спасібо, батько! Да у меня здєсь зємлякі суть...

— Роби, як знаєш, а ти Касяне покажи сего хлопчину — говорив кошовий уже геть подобрівши.

— Я його приведу, сказав Максим і метнувся прожогом на двір.

Кошовий поглянув крізь вікно і ось що побачив: Максим прилетів до Івася, хопив його в обійми і став цілувати що сили. Відтак не даючи йому прийти до слова, хопив на руки мов малу дитину і приніс у хату.

— Се мій рідний брат, каже Максим кошовому, а сам аж горить з радощів.

— Хибаж, ти Максим будеш, Чорноусенко? питає Івась, тай кинувся йому на шию.

— Нічого я тепер не дізнаюсь, говорив кошовий, йдіть собі з Богом, та потіштеся з собою... ми вже опісля...

— В мене сьогодні служба посильного, каже Максим, мені не можна відходити до вечера.

— Я тебе сьогодні звільняю, хай хто инчий прийде. Ти вже пильнуй свого братчика, а то ходити ме самопас мов теля. Ти Касяне добре діло заорудував, йди собі та відпочинь.

Вийшли усі разом. Донець пішов шукати своїх земляків. Максим вів за руку Івася, розпитуючи за батька та Гаврилівку. Касян каже:

— От синку, швидше найшов брата, чим надіявся. Тепер тіштеся. А тобі Максиме кажу. що гарний хлопець твій братчик і розумний з біса, з його кошовий виросте. Колиб ти чув, як він Кодака здобувати хоче! Хитро!

— Та я з радощів забув свою повинність, каже Максим звертаючись до Касяна — спасибі тобі, товаришу, що мені брата із сирівця татарського освободив... Він подав Касянови руку і сердечно стиснув, а опісля обняв його і поцілував.

— Завіщо тут дякувати? Так само зробивби кожен, у кого серце козацьке, християнське бється у груди. Та я радий з того, що гарного хлопця вратував. Ходи сюди хлопче. Я вже тобі не дядько, бо ти рідного брата знайшов, а він має до тебе право. Здоровий будь, ми нераз будемо бачитися, та колиб наші дороги і розійшлись, так не забувай на мене.

Касян обняв його кріпко і поцілував.

— Ти таки будеш мені дядьком, я ніколи не забуду, що ти для мене зробив. — Він поцілував Касяна в руку.

Розійшлись. Касян йдучи обтер рукавом слезу з ока і говорив сам до себе!

— Ось притча. Гадав що собі сина придбав, як і другі товариші мають, що його на доброго козака виведу, що на старости літ потіху матиму, коли дожию, і не везло.. Знайшовся брат, а по його боці право... Шкода! Розумний хлопець... Го! го! Головатий... ну, не повелось... що-ж 'робить? Така моя доля. Ніколи у мене не було роду, тай не буде. — Годі! — Касян пішов до курення.

— Тимчасом Максим водився з Івасем, мов кітка з малим котятем. Водив його по січовім, майдані, по куренях, показував січові вали, частоколи, показував січову церкву, канцелярію, попівство, завів під школу, в якій гуділо мов в улію. Завів у майстерню, де січові ремісники порались.

В саме полудне висипалась з січової школи дітвора ріжного віку і росту. З сміхом, криком, розбігались по майдані. За ними вийшли бакаларі вчителі, а далі показався і сам отаман шкільний. Він був одягнений в довгий халат і ніс під пахою грубу книгу. Йшов з великою повагою і поволи... Максим ізняв перед ним шапку і поздоровкався.

— Що це за младенець? — питає Максима показуючи на Івася. — В школі я його ще не бачив.

— Це мій брат. Припадком на Січ попав. Його Татарин піймав, та добрий козак

Касян Бистрий в степу відбив. Ніяк було відвезти до дому, то привіз його в Січ.

— Дуже гарно. Аще ти младенче обучен юж грамоті?

— Я ще нічого не знаю. У нас школи нема, я коні пас...

— Благо єсть і полезно младенцу, а даже отрочати премудрости науки устивої приобрісти себі. Провиднє господнє ізведивше тебе із татарського сировця указивает тебі путь праведний. Но к тому нужно єсть ціломудріє... Приведи, козаче, младенна сего по імени єго послі обіда в школу, аки подобает.

Отаман пішов далі погладивши Івася по голові, а Івась питає!

— Він якось так балака, що не розберу нічого.

— Вчений чоловік, то й по вченому балака. Вчись й ти, то сам так забалакаєш... Тепер ходімо на обід у курінь, а опісля тобі треба йти в бурсу між школярів...

— Хибаж я не буду враз з тобою жити?

— Як би тобі це сказати? І враз і не враз. Разом будемо на Січи, хиба що мене куди небудь пішлють, а в куреню зі мною тобі не можна жити, бо ти ще дитина. Але я з тобою усе буду бачитися...

По обіді в куреню, де Івася вважали гостем, повів Максим свого братчика опять по Січи провожати. Вони вийшли воротьми у другу часть Січи, де було цілком інакше як у Січи властивій. Тут жило саме військо запорозьке в курінях, тут стояла церква січова і жила уся січова старшина. За валами тої части розложилось так сказатиб січове місто.

Тут кипіло иншим життєм. Довкруги майдану стояли малі домики, а далі шатра з усякою всячиною. Тут заєдно ярмарка, торг. Народу усілякого мов в муравельнику. Крамарі поростановляли свої крами. Між ними похожають покупці. Такий тут гамір, що Івасеви аж голова закружляла. А які тут ріжнородні люде, які одяги!

Ось зараз з краю стоїть бородатий Москаль у довгому халаті припрошує покупців та прихвалює свій крам. Побіч него сидить мовчаливий Турок над своїм крамом. У його пістолі, шаблі, рушниці, ятагани. Турок сидить собі на земли перед своєю будою, покурює люльку і ні пари з уст: хочеш, мовляв купити, то купуй, а ні, то йди собі з Богом. А далі косоокий Татарин продає богату одежу, пояси цьвітисті шовкові. В другому кінци вірменин носатий продає золоті перстені, гаплички, то що. На другому кінці торгується Татарин з козаком за коня. Татарин прихвалює, прицмокує, та пробує з конем ріжні штуки.

Усьо мішаєся, минає, плутаєся...

У другій стороні него базару якісь кумедно одягнені люде всіляку чудасію показують. Перекидають собою мов мячем через голови, на головах ходять, якийсь чародій вимає другому з волосся дукачі, горючі кулі на носі носить, огонь з губи пускає. Довкруги їх стають козаки, сміються, та скидають їм до шапок гроші. А далі грає музика. Максим з Івасем пішли туди. Троіста музика грає з огнем, а козак скинувши жупан в самій сорочці йде вихром на вприсядки. Та ще й приспівує.

— Максиме, каже Івась, таж це дядько Касян!

Справді се був Касян. Танцює, аж піт з його ллється, то на вприсядки йде, то в гору підскочить, то паде ниць на руки і знову в гору знімається. Музикам аж руки мліють. Скрипач затягнув шапку аж на очі, голову прихилив аж над скрипкою і ріже, що сили. Біля його сидить бандурист, а третий в решето бє, та ще і підспівує.

Касян пристав сопучи тяжко:

— Хибаж я сам танцювати буду? Матері вашій трястя! Козацтво геть зледащіло, знівечилось, — кричить — з ніким потанцювати...

— Не лай Касяне, ось потанцюю, каже якийсь козак виступивши з гурту.

— Ставай, та покажи, що козацтво не знівечилось — Касян кинув музикам жменю дрібних грошей, — грайте, чортові сини, а добре бо, далебі, побю, або грай, або гроші віддай!

Музика вкшварила козака.

Козаки стояли напроти себе держачись попід боки. Зразу лише притупцювали, заходили оден до одного, начеб хотіли боротися. А далі як плеснуть в руки, як не підуть вихром оден поперед другого, аж курява з під ніг пішла...

Народ обступив кругом, дивиться, притупцює собі, а далі як підуть на вприсядки. Загуляла ціла громада.

Касян знемігся і важко дихав.

— Гей, жиде, давай усьо, що маєш, горілку, мід, пиво, я ставлю, я Касян Бистрий,

давай небоже, а то бороду обскубу до чиста. Касян виняв зі своєї глибокої кишені жменю червінців і кинув шинкареви в вічи. Жид хопив червінці в мить і сховав в кишеню, та став наливати пляшки та збанки і ставити на столі. Касян узяв збанок меду і гукнув:

— За ваше здоровля панове товариство, пийте хто любить, а хто ні, цего побю, далебі, побю.

Він випорожнив збанок до дна і кинув ним об землю. Тоді заглянув Максима з Івасем:

– От мої дітваки, кохані, сюди хлопята, напийтесь мойого меду, так, за мої гроші, добрі гроші, цілий світ хай знає, що Касян сьогодні розгулявся.

— Ну, Максиме, братіку, випий за здоровля — і подав йому збанок з медом.

— Лиши трохи малому, хай привика.

— Йому не можна, каже Максим, він вже школяр.

— Школяр? Ов! Мосці-пане, а то як? Недавно Татарин віз навперед себе мов барана, я його освободив, Татарина задушив на аркані мов горобця, і вже школяр. Ну, чудасія! Аз, буки, віди, глагол... далебі забув, хоч і мене вчили, та добре інколи випарили... Ну, неможна, так ні, на-ж тобі, синку, червінця, йди собі на базар, та купи собі горішків, бубликів, медівників, чого душа забажа. Повеселись і ти...

Івась не знав що робити: узяти, чи ні.

На його кивнув Максим, і він узяв, цілуючи Касяна в руку. Максим випив меду, та коли Касян одвернувся, він узяв Івася за руку і пішли далі.

— Не добре би було не взяти. Касян обидився, а він щирий чоловік.

- А довго він так гуляти буде?

— Поки усього не пропустить, така його вдача. Питиме зо три дни, відтак виспиться, а опісля вспокоїться опять. А вже коли його де небудь пошле кошовий — а до того він дуже проворний — або у поході, то не дивиться у той бік, де пють, мов святий який.

— А тут бачу тільки чужого народу. То сюди можна і Туркам і Татарам і Жидам заходити?

— А чомуж би ні? Се-ж усьо купці, а купців нам треба, бо і краму того всілякого ні звідки узяти... Розуміється, що у Січ їх не пустять, але тут базар. то можна.

І ніхто їх не чіпає, не грабить?

— Борони Боже! За це страшно карають. Бачиш тих козаків, що з палицями похожають по базарі? Вони за порядком наглядають, а над ними старший є. Не дай Боже, колиб хто кого скривдив...

— А що на Січи козаки роблять?

— Що треба, тай що кому старшина прикаже. Хто знає яке ремесло, то йде в майстерню, письменні пишуть в канцелярії під рукою ґенерального писаря. Другі учать дітий. Одні їдуть на розвіди, то знову сторожу держать, поготівля, а є й такі, що пекуть хліб, та і їсти варять. А коли хто свою роботу зробить, має волю робити що хоче.

Іще побачили, як старий сліпий дід кобзар, з лисою відкритою головою сидів, та при бандурі козацьку думу співав. Його окру-

жили довкруги і слухали. Дехто і слезу обтер. Тут поводились спокійно та поважно.

Обійшовши так увесь базар вернули опять воротами на Січ. Максим повів зараз Івася в січову школу.

Отаман шкільний записав його у список і призначив до тих, що йоно зачали вчитися азбуки...

Бакалар обіцяв Максимови, що сам його заведе в бурсу і Максим пішов до свого діла...

IV.

Ми усі тямимо, як нам здавалося, коли перший раз прийшли ми у школу. Та про школу вже-ж ми чували від старших.

А Івась Чорноусенко про школу ніколи й не чував. Він виріс у закріпощеному селі, під лютим паном, якого скрізь по Вкраїні називали катом. Він з усьмішкою на устах, наче Бог зна' яке добре діло робив, велів своїм посіпакам людий української віри бити до крови киями, відрубувати голови, вішати, саджати на кіл, або й живими четвертувати. Бо він вважав кожнього Українця не за людину, а за товар, який на те йно є, щоб для його і на його робив.

Розуміється, що в селі такого пана школи для хлопів не було. Хочби навіть люде самі на школу спомоглись, як це бувало на [illegible] країні, то пан Ярема Вишневецький бувби [illegible] те не позволив. У Гаврилівці, як і у всіх [illegible] лах, що приналежали пану Яремі про ш[illegible] і чуть не було. Люде жили в темноті. [illegible] родились, відтак пасли товар, помагали б[illegible] в роботі, поки не дожили того віку,

вже гнали батогами на панщину. Інколи у якого завзятійшого бунтувалась душа проти такому безправству, та такого, коли не встиг втікти у світ за очи, люто карали.

Тож і Івась був мов дикий, та тільки людяного на йому було, що вмів говорити, молитися та пісні співати...

Прийшовши у школу, він був наче у лісі серед такої невидальщини.

Побачив себе серед юрби ровесників, а то й старших хлопців. Вони сиділи рядком на ослонах при довгих столах над книжками і мимрили у пів голоса завдане. На переді за столом сидів вчитель з прутом, прикликав по одному до стола, а то й по кількох, випитував, хвалив, або й карав за неувагу, недбалість, і так йшло заєдно кругом мов у коловороті. Івась не знав, на яку ступити і де дінутися. Його посадили на ослін і звеліли дивитися в книжку. Він побачив ріжні дивовижні значки що мов заморені хрущики стояли рядком, одні над другими, або під другими. Стояли мертві, нерухливі, і Івась не міг поняти, на що вони і яке їх значіння. Пересидів він так до кінця науки, дививсь аж очі зболіли, знемігся сидженнєм і вже йому втікати звідсіля хотілося, та лише боявся кари. А коли боявся тікати, то його брав такий ляк, начеб його ий чародій у камінь перекинув на тім осло-. Того дня його ніхто не чіпав і він так пе-идів до кінця науки. Уставши враз з дру- він почував біль у спині, та ноги йому ли, бо за цілий час боявся ними во- и.

Тепер дітвора наче бжоли з улия висипались на майдан з криком і сміхом, та пігнали до своїх домівок. Івась стояв під школою дивлячись, чи не прийде звідкіля Максим, щоб його поратував. Та Максим не приходив. Зате прийшов бакалар, узяв за руку і повів у бурсу.

— Чого-ж ти, хлопче, так посумнів мов сова на сонци, не бійсь, усьо гаразд буде, привикнеш. Подякуй Богови, що так з тобою сталося, що ти не попавсь в Крим. Завтра зачнуть тебе азбуки вчити.

Івась дуже дивувався, звідкіля він знає про те, що його у Крим везли.

Учитель йому злюбився, і Івась став думати над тим, якби йому оддячитись. В цю хвилю нагадав того червінця, якого дістав недавно від дядька Касяна. Червінця держав він за пазухою. Ще не думав об тім, щоб за його купити, а тепер той перший червоний, якому й ціни не знав, став йому в пригоді. Він вийняв його ізза пазухи, та почервонівши мов рак, передав його вчителеви.

— Ти звідкіля його узяв?

— Дядько Касян, цей Запорожець, що мене з петлі освободив, дарував мені його... казав, щоб за це купив собі горіхів, бубликів, та я цего не хочу, а вам оддаю...

— Ні синку, я цего не візьму, бо не мені його дав дядько Касян, а тобі, заховай його, може інколи придатися. Мені не треба. Заховай добре. Найкраще заший денебудь.

Балакар погладив хлопця по голові і повів у бурсу, що недалеко стояла від школи. Була це велика доволі будівля городжена хворостом, вимащена глиною, вкрита кришею

з конячих невимятих шкур. Подібна була з верху до усіх тих будівель, де жили Запорожці, які звалися курінями, В середині було глітно і гамірно. Молодь сходилася йно що зі школи. Усіх ще не було, бо дехто вихопивсь за ворота і побіг на базар подивитись на ті чудасії, які йно що Івась бачив. Вчитель повів Івася до бурсового отамана.

— Ось тобі новик-товариш, піклуйся ним як братом, бо він був у великій небезпеці. По сих словах вчитель оставив Івася і вийшов. Івась став перед отаманом, хлопцем може кілька років старшим від Івася, чепурним і смілим з блискучими карими очима.

Отаман простяг Івасеви руку:

— Здоров будь товаришу! Ти звідкіля?

— Я з Гаврилівки з Лівобережа. Івась оповів свою пригоду.

— Ну гарно. Тебе треба зараз навчити, як у нас тут водиться, бо ти новик. Ось тут на цій лежанці ти будеш спати у нашому хлопячому куріню. Ми достоту так живемо, як і старші січовики, лиш тільки, що служби не робимо військової, у похід не ходимо, а за те вчимось у школі. У нас своя старшина вибіраєся усім гуртом школярів, а сего року я отаман. Мене звуть Андрієм Грушкою і мене тут у всьому треба слухати. У школі, то я такий школяр як і всі, а тут поки я отаман то й голова.

— Ми те-ж так робили у Гаврилівці, коли товар пасти гонили. У нас теж була своя старшина.

— Коли так, то це для тебе не буде но-

виною. Та поки нас покличуть вечеряти, ходи на майдан іграться.

— Андрій повів Івася на майдан між цілу юрбу хлопців. Івась незадовго до них осмілився. Йому здавалося, що це у Гаврилівці, на леваді поміж ровесниками. Тут школярі вигадували усякі іграшки. Бігали, переганялися, скакали у виш і в даль, іграли в журавля, в заячика, Панаса. Був такий вереск і гамір, що аж в ухах лящало. Івась знав добре бігати, ходити колесом. Він і собі став заводити ігрища, яких тут не знали... Аж відразу закалатали довбенькою об дошку. Від разу устали крики і молодий народ рушив до куріня на вечеру. Усі йшли задихані, бо хто не встиг би на час, то опісля не дадуть вечеряти. У куріню поставили для них вечерю на столах у невеличких деревляних коритках. Кождий добував ложку і сідав на своє місце за стіл. Отаман сів на першому місці, відтак застукав до стола, виголосив „Отченаш". Усі за ним повторяли у голос, а відтак узялись за їду.

— У тебе є своя ложка? Питає отаман Івася, що сидів недалеко него.

— То-ж бо й є, що ложки не маю, ніколи було роздобути. Сьогодні в полудне я їв у куріню ложкою мого брата Максима, що у полтавському, а тепер не маю. — Ну, так що-ж? то і вечерять не буду, овва! чи то раз водилось мені цілу днину не їсти?

— Не журись, ложку тобі я сьогодні вигоджу, а завтра, або ще й нині піди на базар, да купи — а є в тебе які гроші?

— Нема, відповів Івась не надумуючися.

Та зараз нагадав свого червінця, та спаленів із сорому, що не сказав правди.

— Як нема, то я тобі позичу. У мене пятак є. Я учора прочитав одному неграмотному козакови листа від рідні, тай пятака заробив. Колись мені віддаси.

Цего вже Івась не хотів тай каже:

— У мене лиш малих грошей немає, а є в мене цілий червоний, мені його дядько Касян подарував.

— Ти червоного не рушай, заховай його на яку другу потребу, я тобі таки пятака позичу. — Вони розмовляли так біля лежанки Андрія, куди він пішов за ложкою шукати.

— Ти не думай — говорив далі Андрій — що у нас на Січи так о гроші тяжко. Куди! Тут можна інколи і червінця відразу здобути, хто лише меткий і проворний... Андрій не докінчив, бо зараз посідали за стіл і взялись їсти.

По вечері знов помолились гуртом, отаман подякував від цілої громади кухареви за вечерю і висипались на майдан.

— Я тобі не договорив, як тут можна грошей добути. Треба тобі се сказати зараз, бо може ще й нині така нагода трапитись. Ось послухай. Нераз розозотиться який Запорожець, прийде між нас на майдан тай скаже:

— Нуте хлопята, горобчики, ось червінця кидаю, хапайте! — І справді кине червінцем у гору. Всі поздирають голови і понаставляють руки. Инколи вдасться схопити його рукою у повітрі, а як червінець впаде на землю, то підуть хлопці по земли в переверти, поки хтось його не здобуде. А Запорожець

возьметься під боки та сміється. Поприходять ще й инші та давай червінцями кидати на втіху. Не оден наш брат синців набере і нічого не здобуде, а инчий то так без великого труду червінця захопить. А вже як хопить хто в руку, то не вільно йому видирати, бо за се його покаралиби. Я тобі на се говорю, щоб ти не боявся від мене позичати, що ось не буде з чого віддати. Я сьогодні завважав, що ти хлопець жвавий. Ти й за біганнє гроші легко добудеш.

— А за біганнє як?

— Ось як: тут знов Запорожці. Прийде, вибере собі двох: ану хлопці, перебігайтеся! Хто швидше до моєї шапки добіжить, той і нагороду здобуде.

— А ще тобі скажу, де ложку купити. Та ти підожди. Завтра в-ранці підемо оба, я тобі сторгую. А вмієш ти вже азбуки складати?

— Ні Я не знаю зовсім, що воно.

— Так підожди. Я впрошу завтра вчителя, щоб мені тебе віддав під руку. У нас так водиться, що початкових новиків вчать старші школярі й аж опісля ти йдеш під бакалара. Не знаю, кому би ти попався. А навіщо тобі того, щоб тебе инколи за чуба скубнули? Ми оба згодимося.

Івась був дуже радий, що знайшов такого доброго товариша і приляг до нього цілим серцем. Звичайно у хлопців з приязнею дуже не церемоняться. Так воно було й тут. Хлопці відразу полюбилися, пристали до себе.

По вечері пішли на майдан гуляти, поки не закалатали знову, що спати пора. Андрій

заорудував так, що Івасеви випала лежанка зараз біля него. Івась негаячись довго, поклався спати і зараз заснув. Рано хлопці повставали, помолились і стали твердити завдану науку. Івасеви нічого було вчитися і зараз пішли з Андрієм на базар за ложкою.

— Ти не відзивайся нічого, я сам торгувати му, а то шельма крамар зараз пізнасть, що ти новик, тай заправить у тебе Бог зна скільки, та ще й ложку погану підсуне, що у рот не влізе... Я вже купував не одну річ і розуміюся на тім, мене не піддурить.

Перейшли відтак січові ворота і зайшли на базар. Тут було ще тихо. Крами були ще позачиняні, шатра позатикані полотнами. Андрій підступив до одного краму і застукав до дверей.

— Ану відчиняй, чоловіче добрий, покупці прийшли.

В крамі заворушилось, а далі відхилилося віконце і виглянула розкудовчена бородата голова :

Какіе покупци? чорт знаєт что! Спать недайот, ночью шляєтса.

— Ти крамарю, будь ласка не гримай, а відчини, да ложку продай.

Крамар бурмотів щось, отягавсь, та Андрій доти гримав у двері, доки вони не відчинились. Хлопці увійшли в середину.

— Зачом чорти? Пашол вон! пажді, сам подам.

— Ти, кацапе не гримай та не лай, а то далебі цілу школу тобі сюди приведу, побачиш, як отамана зневажати.

Москаль трохи подобрійшав. Він знав,

що колиб зневажив яку небудь січову дитину, тоб рушилися на нього мов бжоли, а тоді не булоб йому тут що робити. Він виняв скринчину з ложками і Андрій став вибирати.

— Отся, каже, кілько за неї?

Москаль заправив пятака, та Андрій так довго торгувався, поки не купив за три. Зараз заплатив і вони вийшли.

— По якому він балака? — питав Івась.

— А вже-ж по московському, а не по нашому. Поганий народ! Бородатий мов цап, а живе в болоті мов свиня, цілком не так як наш брат. А вже як стане циганити, то треба добре пильнуватися, а то так тумана підпустить, що у троє тільки зідре, що воно варто.

— А скажи мені, Андрію, звідкіля Москалі беруться?

— Хиба не знаєш? Із півночи, з відкіля мороз йде та зимний вітер повіва. Вони либонь усі до одного крамарський народ.

— Так вони з відтіля з крамом аж на Січ заходять?

— А заходять, по цілому світу з крамом йдуть. Наші козаки говорять: вижени Москаля дверми, а він вікном у хату влізе. Ось який вони народ.

— А вони якої віри?

— Православні так як ми, так і крестять та не так моляться. А Отченаш у них такий дивовижний, що ніяк не розбереш.

— Як я їхав сюди з дядьком Касяном, то до нас привязався якийсь Донець. Він теж по московському балакав.

— Е, воно не те. Донці козаки, як би й наші, лицарі, а то сказано: крамар. Тепер я

тобі ще одно скажу: ти зі мною приятелюй, як тобі подобаєся, та коли при других у нашому куріні, ти мені честь віддай і отаманом мене зови, а то инчі мене не будуть поважати. Приязнь приязню, а старшина таки щось значить.

— Добре, я тебе шанувати буду отаманом, та ти на мене не сердись, бо я сього не знав.

— Я не серджусь, а так тільки говорю, бо такий у нас звичай, як і у козаків. Сьогодні ясновельможний, а завтра, коли виберуть инчого, то такий козак, як кождий з краю... У нас не можна від звичаю відступати на оден крок. Я тобі ще щось скажу: Колиб тобі дещо у кого подобалось, хоч би так, що гинь — не руш, відвернись, а коли що найдеш, зараз віддай, а то Боже сохрани, як за чуже карають; вибють різками до крови. У нас чуже святе. А колиб тобі хто що злого зробив, або колиб ти побачив, що товариш щось прогрішився, то скажи нашій курінній старшині, а у школі бакалареви або отаманови шкільному ані словечка, хочби тебе огнем пекли. Такого слизькоязикого у нас страх не люблять. Ми вже собі самі, то є наша старшина справу зробимо, розсудимо по правді, покараємо. Правда, він може опісля пожалуватися у школі перед старшиною, і нас би покарали, та він сього не зробить, бо його покарають за се теж, що ми вже раз покарали. А за товаришем то й житя не пожалій. І козаки так роблять і ми теж так. От ти бачив, як кацап зараз помяк, коли я йому погрозив школярами.

— Що-ж би ви йому зробили?

— Що? Послухай. Тут раз один крамар зневажив школяра, за ухо шарпнув, та по лиці вдарив. Товариш пожалувався перед громадою. Ми змовились, викрались в ночи з куріня, перекрались через вал і цілий крам геть рознесли, порозкидали аж у воду. Він став оборонятися, а ми його звалили на землю і звязали руки та ноги. Свсєю чергою не одному з наших дісталося, а ми таки своє зробили. На другий день, як батько кошовий дізнався, став розвідувати, та що з того? Дізнавсь, з чого пішло, тай каже: „Браві хлопці! Постояли за своїм товаришем, а коли нічого не вкрали, то ніяке мені діло над дітьми суд робити. Не чіпай їх тай годі!“ Робив слідство і шкільний отаман: „хто це зробив?“ питає. „Ми усі, кажемо, ніхто не відстав, карайте нас усіх. Крамар зневажив нізащо товариша, а ми йому ось як...“ І нічого нам не було. І крамар мусів геть забиратися. У другу неділю кошовий батько прислав на цілу школу два мішки горіхів.

— Ось оно як. А хто тоді отаманом у нас був?

— Я, сказав з гордостю Андрій. Се було минулого року. Мене вже у друге отаманом вибрали...

— А ти Андрію звідкіля будеш?

— Я з Київщини. Мій батько Демид Грушка, рибалкою був. Ще я малим був, як мою маму якийсь польський жовнір зневажив, а відтак вбив. Батька тоді дома не було. Як вернув, маму вже й поховали. Заплакав сердега над могилою. Опісля батько зараз продав хату з огородцем, вишукав того жовніра, вбив на

вулиці мов собаку. Мене узяв на байдак і в ночи втік, аж на Січи опинився. Кілька літ жили ми так. Я між хлопцями, а батько у курині. Пішов раз батько у похід на Турка, тай загинув. Я сам остався без нікого. — Андрій посумнів і мовчав.

— Так ти, Андрію, сирота,

— Я сирота. Та куди пак? Дивись на усю Січ: то усі мої батьки, вони всі мене люблять, згадуючи мого батька. Його теж дуже любили. Кажуть, що батько лицар був, відважний та завзятий. Та говорять мені ще: тям, синку, який твій покійний батько був... І справді, я би хотів таким бути, та куди мені!

— А у школі ти давно вчишся?

— Вже три роки минуло. Мені тоді десять літ було.

— Чи довго треба у школі вчитися?

— Доки можна, доки не підростеш та козаком не станеш. Та зразу треба ще молодиком-новиком побути під рукою старшого козака товариша.

— А колиж тут вчитись козацтва себто: стріляти, на кони їздити то що?

— Зараз. Тут і хлопців сього вчать. Зразу вчать бігати, ходити, у лаву ставати, відтак ми граємось у війну: одні бувають то Турками, то Татарами, то Ляхами, а другі то вже козаки, тай нападають одні на других, а ті обороняються.

— А ти при козаках усе?

— Як трапиться. Нас розведуть на два боки, а тоді тягнуть жереб, кому ким бути. А коли вже воювати, так усе одно по якім

боці, аби лише не датися та показати проворність.

— Я би хотів усе при козаках бути.

— Смішний ти хлопець. Хибаж тобі прикажуть зараз перейти на Турка або Ляха? То лиш так... буцім. Не ялося, щоб козаки поміж собою воювали.

Балакали так, поки не зайшли у курінь, де саме калатавка скликала хлопців на снідання.

Відтак пішли у школу. Йшли то цілою юрбою, то по кількох. Не оден, що припізнився біг сам оден обтираючи губи від снідання, а дехто доїдав по дорозі кусок хліба. У школі було гамірно поки не вийшов бакалар. Він вдарив тричі прутом по столі. Усі стишилися. Бакалар звелів молитися і всі посідали.

— Учора прийшов сюди неграмотний новик. Його треба підучити азбуки і складів. Хто зі старших візьметься до того? Як ніхто не візьметься, то й самі такого призначимо. Та перше хочемо добровольця.

— Я піднимаюсь його навчити — каже Андрій.

— Гарно воно, так сьому і бути. Бери собі його і вчи.

Від того часу вони майже ніколи не розставались. Андрій вчив Івася запопадливо. Івасеви здавалося з першу, що ніяк тому не дасть ради, що не в силі, хочби і очи повилазили, порозуміти сих розмальованих хрущиків та комашок. Та Андрій так йому толкував, так показував, чим одно від другого відріжняється, що таки Івасеви ясно стало. За сим пішли склади букв у слова.

І тут обопільна любов хлопців до себе доконала того, чого не можна иноді при дуже напружаючій праці цілими місяцями добути. Андрій вчив Івася щиро, начеб хотів часть своєї душі у його душу вложити. Івась знов любив Андрія і старався усею душею улегчити своїому приятелеви труду. Івась був понятливий хлопець, бо він виростав серед буйної сонячної богатої вкраїнської природи серед широких цвітами замаєних степів.

— Було оба вийдуть по школі денебудь на січовий вал, або аж над Дніпрову кручу, сядуть під вербою і вчаться. Козакам, що їх бачили, дуже це подобалось і вони говорили:

— Із сих двох жовтодзюбів вийдуть побратими на усе Запороже. Івась спитав раз Андрія, що це таке побратимство, про яке козаки говорять.

— Побратимство між козацтвом свята річ. Два козаки, звичайно ровесники полюблять оден одного, випробують вірність та характерність, а тоді йдуть у церкву і присягають собі побратимство. Тоді у них начеб одна душа. Не мають між собою нічого тайного, та се ще нічого. Вони присягають, що оден другого ніколи не полишить у злій чи добрій долі, що оден другого ратувати буде в небезпеці, хочби і своїм життєм, і так аж до смерти, хиба що опісля доброхіть розійдуться. А колиб побратима зрадив, тоді ніхто на зрадника не подивиться, усіб його відцурались.

— Так заведімо й ми між собою побратимство, каже Івась.

— Ми вже й завели, та воно так, що лише козакам на побратимство присягати, а ми

ще хлопці. Колиб ми з таким пішли до панотця, то з нас люде сміялибися. Ти сього ніде не говори, бо нас уся школа на язики візьме, а се не лицювалоби з моїм отаманьством.

По місяци науки підвів Андрій свого ученика перед вчителя до екзамену. Івась був дуже наляканий та зворушений, його голос тремтів. Він читав дуже поволи, але читав добре. Вчитель аж здивувався. Похвалив обох, а Івася приставив до тих, що вже зміли без нічиєї помочи прочитати.

Дядько Касян заходив часто у бурсу, а тепер дізнавшись про екзамен вицілував обох і подарував півгривенника на ягоди.

IV.

У січовій школі ладились заздалегіть до річного екзамену. На таке свято приходила уся січова старшина, приїздили з паланок ті батьки, яких діти були у січовій школі. На такім екзамені співали хлопці кантати, говорили вчені вірші. Присутні гості давали пильним хлопцям подарунки, а відтак забирали до себе на хутір своїх синів та їх товаришів. Звичайно ніхто зі школярів в часі шкільного відпочинку у Січи не лишався. Будь він і сирота без роду, то все таки знайшлась щира козацька семейна душа, що забирала його до себе у хутір на яблука. Того дня хлопці нетерпеливо дожидали і дуже з того раділи.

Сего року однак не так склалося, як ждалося. Зайшло таке, що треба було все забути, а взятись за пильнійше діло. Прийшла у Січ вістка, що Донці стоять двома полками

на Кінських водах табором та дожилають Запорожців.

На Січи начеб огнем запалив. Кошовий видав приказ, щоб не гаялись виступати у похід, та не дати гостям ждати. По усіх закутках настала горячкова робота. Ладили харчі, пекли хліб, сухарі, смажили кашу в салі, сушили рибу. Ладили походні вози, зганяли зі степу табуни коний. Зараз розіслано посильних козаків до козацьких паланок з приказом, щоб товариші зараз прибували на Січ. Тут роїлося як у муравельнику. Народу сходилося з Запорожа що днини сотнями. Коли вже усе було готове, приказав кошовий скликати велику раду. Довбиш вдарив на січовім майдані у кітли і народ висипався з усіх курінів. Ті що стояли табором за рікою, стали припливати на байдаках під січовий острів. На майдані стало так глітно, що кому не стало місця, вилазив на кришу куріня. Те саме зробили і школярі. Вони обсіли мов горобці під осінь кришу свого куріня і дивились на велику раду. Гомін зібраного народу розходився далеко.

З дому кошового вийшла січова старшина. Кошовий батько з булавою в руці ступав передом. За ним несли бунчучні бунчуки держучи їх над головою кошового. Відтак ішов ґенеральний суддя з великою срібною печаткою та ґенеральний писар з срібним каламарем. За ним обозний і курінні отамани зі своєю старшиною: осаулом і кухарем. На середині майдану стояло підвисшенне і тут станула старшина. Довбиш вдарив ще кілька разів дробом і котел замовк. Гомін серед зібраних став втихати.

Кошовий зняв шапку і вклонився на усі чотири сторони, а ціла громада привитала його в оден голос:

– Здоровий будь, кошовий батьку, дай Боже добрий час!

— Здорові і ви будьте, панове товариство, і гаразд вам усім.

Відтак підніс булаву в гору і всі затихли начеб маком посіяв. Кошовий говорив голосно:

— Славне лицарство запорозьке, панове отамання і усі товариші! Прийшла на нас важка хвиля, Наші товариші з микитинської паланки жалуються, що татарва велику шкоду їм робить. Татаре не то, щоб напасти загоном, вони малими ватагами підкрадаються, грабують коний і товар, а частенько у білий день, коли козаки у поли, забігають у села, хапають жінок та дітий і увозять у свою бісурменську неволю. Люде, замість робити коло хліба, мусять збройно день і ніч сторожити свого добра, начеб у воєнне время. Наші брати жалуються перед нами, що коли за ними не постоїмо, то прийдеться кидати все і тікати хочби під ляцьку кормигу. Тому то, ми старшина, загадали скликати вас усіх, панове товариство, та порадитись розумних голов, що нам робити? Чи лишити наших братів на поталу поганцям, та сидіти тихо за нашими безпечними валами і спокійно жувати галушки, чи вийти нам з безпечного місця та провчити бісурменську віру, щоб нас попамятали та не чіпали нашого брата. Як ви гадаєте?

— Гріх би нам дати знущатися над братом! — крикнув хтось з гурту.

— Стійте, товариші! Прохор Чабан хоче говорити!

— Хай говорить, підведіть його.

В найблизшім оточенню коло старшини юрба зафилювала. На підвисшенє виступив старий сивий дід. Се був високий, плечистий дідуган. з довгими, мов мітли вусами, білими як молоко. У нього тряслась від старости голова. Його вважали найстаршим дідом у Січи і дуже його усі поважали. Вийшовши на підвисшенне він зняв шапку і поклонився раді своєю лисою головою:

— Здорові були, мої діти! — гукнув так, нечеб з мушкету випалив. Як би ми не пішли на Татарина хочби у сам Бахчисарай та не провчили поганця, то хай уся Січ у землю западеся, хай пропаде, загине усе козацтво зі своєю славою! І так треба нам благати прощення у милосердного Бога, що так довго ми ждемо, не знать чого, що так довго залежались, а не зараз за першою жалобою Микитинців не пішли пригадати Татаринови, що ми пани на своїй землі. За моїх молодих літ не було одного року, щоб ватага Запорожців не вскочила у Крим та не пригадала орді, що ми живемо ще. І тому то орда оминала наші села як йшла на Волинь, на Поділе, у Польщу, а нашого брата не чіпала. Чого тут довго радити? Або у похід на ворога хрещеного миру, або пропадайте всі!

— Добре говорить дід! — кричали козаки — у Крим підемо та навчимо їх!

Кошовий нідніс в гору булаву і сказав:

— Я і знав, панове товариство, що так ви порадите і тому приказали ми, щоб лади-

тись у похід. Тепер, правда, не надто відповідна пора, бо треба хліб з поля збирати, але довше відкладати годі. Ми й про те міркували, що усі не можемо йти, і тому запросили ми до помочи наших побратимів з над Дону. Ось саме прийшли до нас післанці з вісткою. що два полки Донців дожидає нас біля Кінських вод. Через те я думаю, щоби і наших пішло не більше тисячі. Значить, що усі семейні товариші остануть дома.

— Дайте й мені сказати слово — говорив запорожець Грицько Дотепа підносячи шапку в гору:

— Колиб пішло лише два тисячі разом з Донцями, то мало. То так, як би оден чоловік пішов стадо куропаток руками ловити. Вважайте, що то не город здобувати загнавши ворога в оден кут, а то ми йдемо воювати в степу, куди, такий ворог як Татарин, знає втікати. По другому: нас повинно бути у троє тільки, що Донців, бо як нас буде по рівні, тоді настане суперечка, кому ватажкувати. По правді повинноби бути двох отаманів, а се чорта варто, бо де дві господині, там хата неметена. До того треба одної голови, одної сильної руки, щоб добре держала поводи в руці. Нераз йшли ми з гетьманцями, а не було згоди, а щож тепер, коли йдемо поруч з народом инчої не нашої породи. Не перечу, що Донці лицарі добрі, але краще буде, коли вони підуть під нашою рукою, а не ми під їхньою.

— Правду каже! — гукали козаки,

— Хай буде по вашому — говорив головий — пішлемо три тисячі наших. У нас

і припасу на те є. А тепер діло у тім, кого вибрати наказним? Бо коли не йдемо цілим кошем, то ґенеральна старшина повинна остати дома.

— Хай буде так, говорив Дотепа: ти, батьку кошовий, веди козацтво у похід. У поході таким треба ватажка поважного, а вже як будеш нашим отаманувати, то й Донці присмиріють. Ми краще виберімо наказного на Січи.

— Згода! Веди батьку сам!

— Добре, панове товариство, я вас поведу хочби на сам край Криму, та наказного для Січи нема що вибрати, бо по нашому прадідному звичаю, найблизшою старшиною до кошового є пан суддя ґенеральний і він мене тут заступить.

— Добре! ти батьку веди, а тут хай пан ґенеральний суддя порядкує.

— Спасибі, панове товариство, що так гарно діло поладнали. Тепер, коли рада скінчена, розходьтесь на своє місце, бо завтра рано рушаємо. Поставимось на лівім березі Дніпра, зараз напротив Січи. Ти, пане обозний, наглядай за порядком при переправі та у таборі. Кошовий зійшов з підвисшення. Народ на ново загомонів, зафильовався і став розходитися до своїх курінів.

Кошовий прикликав Касяна і післав його з десятком козаків до Донців завести їм розпорядок, куди їм рушати.

Касян, як вийшов від кошового, попрямував зараз до хлопячого куріня. Йому хотілось побачити і розпращатися з Івасем Івася

викликали на двір, а за ним вийшов і Андрій. Касян каже:

— Я зараз виїзджаю, та коли верну, то хиба аж по поході, коли не загину. Слухай мене, люба дитино: Тебе я полюбив як рідного. Як дізнаєшся, що я пропав, так помолись за мою грішну душу, спомяни мене так щиро, як щиро я люблю тебе... Здоровий будь, рости великий, добрим козаком будь, хай тебе Бог стереже та у своїй опіці держить. А ось тобі хрестик від дядька Касяна на спомин. Прощай, синку любий! Касян обняв хлопця, цілував та гладив твердою рукою його чорні кучері. — Любіться хлопці, як побратими, з вас люде вийдуть на славу. — Касян поцілував Андрія теж. Андрій помітив, що в очі Касяна блиснула слеза. Касян відійшов швидко не оглядаючись. Оба хлопці стояли мовчки.

— Який він добрий! — говорив Андрій.

— Я його мов батька люблю, не знать, чи доведеться ще коли його побачити...

— У тім воля божа, ніяк не вгадаєш.

Тої ночи у Січи мало хто спав. Цілу ніч гомоніло начеб при пожарі. А на другий день, як тільки стало на світ заноситися, хлопці сиділи вже рядком на Січових валах і придивлялися, як козаки перевозили за ріку коні, вози з припасами на великих чайках.

— Чи ти вже бачив коли таке? — питав Івась Андрія.

— Ой, чи раз! з відсіля й більше в'йська виходило.

— А чого козаки так обставили базар? — чого вони пильнують?

— Я добре не знаю. Вони либонь так

крамарів пильнують, щоб який Татарин не викрався та не звістив своїх, що похід на них буде. Я вже учора, ще далеко перед радою сю сторожу покмітив...

На другому березі ріки уставились вози рядками, військо порядкувалось. Між ними цвалували на конях осаули та розсильні козаки, табор розтягавсь далеко у степ.

На сході сонця зарожевіло небо. Тоді вийшов кошовий зі свого домику, перехрестивсь на церкву і попрямував ід ріні, де вже ждав на нього байдак, котрим перевезли його на той бік. Там привели йому сивого турецького коня. Кошовий подався зараз до війська. Заграли сурми і січовий прапор похилився перед головою козацького запорожського війська.

Тоді з січових валів заревіли гармати. Ось так Січ мати пращала синів своїх, благословила в далеку дорогу на непевну долю. Січовики, що стояли на валах, вимахували шапками та вигукували. На валах стояв священик і благословив військо золотим хрестом. Від него відбивало ясне проміне сходячого сонця. На тім боці Дніпра кошовий сурмач затрубів у срібну сурму, за ним відозвались сурмачі полкові, сотенні — і військо рушило в степ.

Усі стали сходити з валів на майдан. Усі були сумні, начеб живих людей похоронили. Не оден попращав брата, або приятеля, якого може не доведеться більше на сім світі бачити.

Найбільше сумував Івась. Не то що попращався з дядьком Касяном, та він із бра-

том Максимом зовсім не пращаєсь і вже від трох днів його не бачив. Брат не сходив йому з думки, чому він до нього не навідався? Говорячи проте Андрієви він аж заплакав.

— Ти не сумуй. Його певно кудись перед походом післали, і він певно не пішов у похід. Воно не може бути, щоб так тебе кинув — потішав Андрій.

Вже сонце підійшло високо в гору і заносилося на горячий день. У школу стали сходитися школярі. Між ними сьогодні тільки було й бесіди, що про похід та військо. Ся подія так зайняла молоді голови, що й наука йшла сьогодні тупо. Хлопці не вважали. Учителі були сьогодні теж не виспані, вони повели хлопців купатися.

Уся школа вийшла на майдан. По вчерашнім тут було пусто. Можна було пізнати, хтоб і не знав, що на Січи убуло людей.

Школярі перейшли січові ворота і висипались мов пшоно з мішка на базар, попрямували на беріг Дніпра. Вони знали добре те місце, куди їх водили купатися. Тут була широка площа вкрита білим піском. Декуди росла висока рідка трава, верболоза, самітна билина якого зіля, а далі плила вже вода по піщанім дні з дрібними камінцями. Хлопці пороздягались і шубовсьнули у воду. Повстав тепер голосний хлопячий вереск та сміхи. Хлопці плюскалися у воді, перевертали оден другого, погружали у воду. Дехто пускався плисти, пірнув у воду з головою, а далі йшли об заклад, хто довше під водою буде. Усі були раді. Дніпробатько пестив, голубив своїми холодними филями молоді тіла козачих дітей... Вчителі по-

кликували, щоб далеко від берега не відбиватися.

Аж ось почувся розпучний хлопячий крик так, що усі замовкли відразу й туди оглянулися. Усі дуже налякались. Вода несла якогось хлопця. Він добував останніх сил, ратуючись. Виринав поверх води, то знов потапав, инколи показалась на верху рука або нога. Усі стояли безрадні, а далі дехто став плакати жалкуючи немічного товариша.

У той мент Андрій поплив півперек ріки товаришеви на підмогу. Він плив широкими плесами, аж добився до того місця, де потапав хлопець. Як тільки показалася рука, Андрій її схопив. Зараз за тим виринула голова. Андрій схопив за волосся і став що сили плисти до берега. Утопельник хотів хопити Андрія руками за шию, та він відтрутив його руки. Відтак перекинувся горілиць і так пливучи, держав здалека утопельника від себе.

Від того крику, який счинився між школярами, кілька козаків вискочило за ворота.

Та то було так далеко, що ніхто не міг би в пору добічи на підмогу.

А тимчасом Андрій боровсь з бистрою водою з усеї сили. Вода несла його щораз далі під кручу, де був великий рвучий вир. Усі побачили неминучу смерть обох хлопців. Тоді побіг бакалар наперед, виломив велику вербову гиляку і подав у саму пору Андрієви. Андрій добуваючи останок сили, кинувся у той бік і хопив гиляку зубами. Крихка галузка від того відломилася, та він у той мент хопив її рукою, а вчитель тягнув її до берега. Йому на

підмогу кинулося десяток хлопячих рук і стали тягти.

— Поволи хлопці, не рвіть дуже, а то урвете галузь і всьо пропаде.

Але Андрій насмотрив вже ногами дно ріки і станув. Він такий був знеможений, що йому аж дух спирало. На воді біля него лежав з розвернеными руками утопленик... То був Івась Чорноусенко. Йогоб ратувати слід, а тут його приятель не може ногою ступити. Тоді кількох хлопців скочило у воду держачись гиляки і притягли обох до берега. Андрій держався корчево гиляки, що не міг пальців розняти.

Івася винесли на беріг і поклали на піску. Він був без памяти. Лице у його посиніло. Ніхто не знав, що робити і як його ратувати. Аж надбіг старий козак від воріт, розтрутив юрбу безрадних школярів і узявся ратувати хлопця.

Перш усього він поклав його горілиць, прикляк на піску, узяв за обі руки коло ліктів і став ними підносити в гору, відтак спускати в низ. Робив так довго, поки хлопець не віддихнув. Відтак узяв його на перед себе лицем в низ і кілька разів сильно потряс. Івасеви жбухнула з губи вода раз і другий. Опісля поклав його опять на землю і став натирати долонями зимне тіло. Івась вже дихав, а далі отворив очи.

— Слава Богу, живе! Кликнули усі хором, а Андрій припав до тіла і став приговорювати пестливими словами:

— Івасю, Івасику, голубе, мій братчику.

Обізвись до мене хоч словечком, хиба мене не пізнаєш?

— Голова мене дуже болить, шумить мені в ухах і світ вертиться.

Козак узяв хлопця мов малу дитину і поніс таки голого у Січ. За ним біг Андрій надягаючи по дорозі свитину.

На воротах стрінули його козаки:

— Бравий хлопець з тебе Андрію, в батька вдався. Покійний теж знався добре з водою, Ненаситець перепливав, я сам бачив.

Івася понесли у курінь та поклали на лежанку. Він оглядався довкруги себе. Ще гаразд не отямився. Його Андрій не відступав. Товариші принесли йому одежину сюди.

— У його буде ще трястя сьогодні, говорив старий козак Панас Бодак, який вмів людей лічити — тоді накрийте його кожухом. Я ще зілля принесу і напою. А коли ще з його вода жбухне, то й добре.

— І справді незадовго Івась повернувся боком. З його вийшла вода і він став трястись усім тілом. Хлопці прикрили його кожухом і він заснув

— Над вечером навідавсь до його Панас і посмотрив рукою за чоло. Воно було мокре від горячого поту.

— Зіпрів, то й добре, завтра вже подужає.

І справді, другого дня рано, коли Панас навідався до хлопця, він вже сидів під курінем і грівся до сонця.

— Здоров хлопче! Як тобі сьогодня?

— Голова у мене вертиться.

Івась був блідий, а губи ще не мали малинової краски.

— Ти небоже бережись Дніпра, поки не навчишся гаразд плавати, не йди в воду, як не знаєш броду. Наш старий дід не знав жартів.

— Я-ж сам не йшов, мене вода понесла, хопила так, що не міг устоятись.

— Ти гадав, що Дніпрови твої чорні кучері подобаються і він тебе пощадить? Якраз він хотів собі такого баранчина взяти..

При тих словах Панас погладив Івася по головці і вдивлявся в його очи.

В тій хвили Івась відразу повеселійшав, схопився йти, та завернувсь зараз і трохи не впав, але Панас його вдержав, та посадив на приспі.

— Ти чого так підскочив? Панас подивився у той бік. До них їхав на буланім Максим, брат Івася.

Він скочив з коня і підійшов до Івася:

— Що з тобою, братіку?

— Пішов на глибоке, та ледве вирятували, каже Панас. — Трохи за богато води напився...

Максим присів біля Івася і обняв його.

— Ах ти кучерявий баранчику, не можна тебе самого нікуди пускать, няньки тобі ще треба, стидайсь!

— Не гримай на його, каже Панас, на другий раз він буде обережнійший. Він Дніпра не знав.

Івась начеб не чув, що говорилося, він прицмокував язиком до коня... Кінь (то був його буланий) настерчив вуха, натяг шию

і став поволи приближатись до Івася. Приступившись став його обнюхувати і з-легка іржарти. Івась обняв його руками за голову і поцілував в ніздря.

— Не знать, козаче, чи він тобою більше зрадів, чи конем, каже Панас.

— Та бо я його так давно не бачив, мені здавалося, що він пропав кудись, звинявся Івась і став коня голубити. Буланий поклав свою голову Івасеви на рамя.

— Не пропав він, бо я його зараз узяв під свою руку. Добрий кінь! Куди я ним не об'їздив...

— Так ти Максиме не пішов з козаками у похід?

— Не довелось. Пан обозний послав мене по козацьких паланках козаків скликати. На силу я нині вернувся. Цілу ніч їхав.

— Так це, Івасю, твій кінь? — питає Панас.

— А вжеж мій. Його Татарин піймав, а опісля то й мене. На йому мене Татарин віз, як дядько Касян мене відбив, на йому я сюди приїхав. А й батько казав мені, що буланий, то мій кінь буде...

— Колиж він твій, то продай мені, каже Панас, добру ціну дам, кажи, скільки хочеш?

— Я його не продам.

— Бери небоже гроші, коли дають, за них кращого купиш...

— Не хочу кращого, впирався Івась. Йогоби я не дав за ніякі гроші... І опять Івась обняв коня за шию з усьої сили.

— Не богато я з тобою буду торгува-

тися, говорив Панас, я дущий від тебе і візьму коня так, коли не хочеш за гроші...

— Як так можна? запаленів Івась, аж румянці на лице виступили. — То мій кінь, а як на те, то я батькови кошовому пожалію́сь. Я маю до коня право...

Панас став сердечно сміятися. Він обняв Івася, підніс його як малу дитину на руки і поцілував.

— Гарний ти хлопче, козацька дитина. Ти добре робиш, що на гроші ти не ласий. Добрий кінь у козака краще, чим корець грошей Я лиш так пожартував з тобою. Посадивби я тебе зараз на буланого, та він бідака ізнемігся, а і в тебе ще голова не на своїому місці. — Ну, здорові будьте, мені пора йти далі.

Він поцілував ще раз Івася і посадив на приспі а сам пішов.

— Я гадав, Максиме, що ти у похід пішов, та жаль мені було, що ти до мене не навідався. У мене був дядько Касян пращатись, та ще раз дав мені червінця і хрестик.

— Колиб я йшов, так певно не лишивби тебе так...

— Мені аж плакать хотілося.

— А щож ти собі за того червінця купиш?

— Нічого. Я його сховаю на спомин, оба сховаю. Дядько Касян до мене такий добрий, мов свій рідний.

— Усі козаки дітей люблять: Та ти мені скажи ще, хто тебе з води виратував?

— Наш отаман, Андрій Грушка, ми дуже любимося.

— А він де тепер саме?

— У школі. Цілу ніч біля мене просидів, то дуже гарний товариш.

— З такого роду. Його батько такий був і всі його дуже любили. А як він з водою добре знався? Тепер я, Івасю, піду за своїм ділом, а буланого пастися пущу. До тебе зайду я вечером, та тоді і поговоримо... Пішов Максим у свій бік, ведучи за поводи буланого, який не дуже то хотів від хлопця відстати.

Івась остав сам. Та він почував себе краще. В ухах ще шуміло, та голвва, як мовляв дядько Панас, заходила вже на своє місце. Просидів так до полудня, поки школярі не вернули із школи. Вони обступили довкруги Івася і стали оден поперед другого оповідати, випитуватися.

— Дайте йому спокій, уговорював товаришів Андрій, бачите, що він ледве дихає. Краще ви йдіть обідати, а я підведу там Івася.

Як хлопці відійши, Андрій каже:

— Сьогодні судити мемо, побачиш.

— Кого і защо?

— Не можна сего сказати, побачиш. — Андрій узяв Івася під руку і повів у курінь обідати.

Тут не було так гамірно як звичайно. Усі були чогось подразнені, начеб чогось незвичайного дожидалися. Зараз по обіді Андрій моргнув на кількох хлопців, вони відстали від громади і пішли в другий кут. Решта хлопців повиходили на майдан. Івась поклався на свою лежанку і міг звідсіля усе чути, що говорило-

ся. Судді посідали за стіл. Тоді оден хлопець став виводити свою жалобу так:

— Я купив у Ониська скрипку за три пятаки і дав йому зараз гроші, а скрипку я мав собі забрати опісля. Та коли я відтак прийшов за скрипкою, то він мені не дав, каже, що спродав її Максимови Голоті за чотири пятаки. Онисько хотів мені звернути гроші, та я їх не взяв. Тепер розсудіть нас товариші, кому скрипка належиться, Максимови чи мені?

— А ти що скажеш Ониську.

— Воно так й було. Та коли Семен не взяв скрипки зараз, то він її ще не купив і я міг її продати, як мені хотілось. Гроші то я зараз Семенови зверну, ось вони.

Він поклав на стіл три пятаки...

— А ти Максиме знав, що перш тебе купив цю скрипку Семен? питає опять Андрій.

— Кудиж мені було знати це?

— Не бреши Максиме, бо ти знав. Яж тобі сам говорив і питався, чи добре я купив, каже Семен.

— А є у тебе свідки на те, Семене? перед судом брехати не ялось.

— Є у мене свідки. Охрім чув.

— Як воно було, Охріме?

— Та чому не знав? Се й инші чули. Максим ще казав, що Ониськову скрипку знає, бо сам грав на ній.

— А можеш ти Охріме на се побожитись?

— Я правду кажу — говорив Охрім — і побожитись можу.

— Йдіть геть з відсіля — каже Андрій — ми поміркуємо.

— Коли обі сторони вийшли, Андрій питається:

— Якже ви судді думаєте?

— А так ми думали би: скрипка тото, хто її перше купив.

— І я так гадаю — каже Андрій. — Та воно би ще не все. Такого циганьства терпіти не можна. Мені здається, що й Онисько і Максим прогрішились, до того ще Максим збрехав перед судом.

— А вжеж, що збрехав. Я думав би так — каже оден суддя — Ониськови за те, що за пятака зломив слово, дати пять прутів, а Максимови за те, що хотів товариша перехитрити та що перед нами збрехав, дати вісім прутів.

— Так буде добре — кажуть инші судді.

— Буде з нього сім — каже Андрій.

— Так і буде.

— Прикличте їх.

Оден зі суддів прикликав усіх трьох.

— Ми так діло розсудили — каже Андрій. — Скрипка буде Семенова, забери собі Ониську гроші, вони твої. Та за те, що ти не здержав товаришеви слова, дістанеш зараз пять прутів. Ти Максиме дістанеш сім за те, що товариша на гріх підвів, а той зайвий пятак піде до нашої курінної каси. — Щож ви на се скажете?

— Я не приймаюся — каже Максим. — Я дав більше, то й купив.

— Коли ти не хочеш, то виведемо діло

перед усею нашою громадою, може ми й не по правді розсудили... А ти, Ониську, що?

— Я приймаюся. Я сього не зробив би, колиб мене Максим був не підмовив.

— Кличте усіх — каже Андрій.

Судді кинулись до дверий і за хвилю стали усі сходитися. Андрій розповів в чім діло.

— Ви зле розсудили — каже один старший хлопець — Ониськови пять, то добре, а Максимови десять, хай не хитрить і других на гріх не підводить.

— Так його, добре! — загула громада.

— Та я вже приймаюся, як розсудили перш — каже Максим.

— Е, голубе — каже Андрій — було прийматися зразу, та тепер буде так, як сказала громада; треба зразу зробити те, що присуджено.

Судді поставили лавку і присуд був виконаний.

— Тепер віддай Семенови скрипку, а пятака нашому скарбникови в коробочку. Тепер, товариші, ходім гуляти!

Хлопці повиходили. Оба вибиті ані не скривились і пішли з иншими начеб нічого не сталося. Івась, чуючи те усе, не міг з дива вийти. Таж воно так само судила старшина у Гаврилівці... Він спитав Андрія:

— Звідкіля ви такого навчилися?

— А хибаж ми не бачили, як січова старшина козаків судить? Лише що козаки йдуть ще від курінного отамана до генерального судді, а відтак до кошового, а у нас того нема. У нас судді судять, а отаман каже так, або

ні, а коли не хоче, то рішає уся громада, тай усьому край.

— А він мусить засуд приняти?

— Ні... коли не прийме, то виводять справу перед шкільного отамана, а той не розбираючи діла гаразд, каже так як ми розсудимо, лише що такому вліплять ще з причинком. Отаман знає, що ми по правді судимо і що громада нікому кривдить. Та чи зможеш, Івасю, вийти з нами гуляти?

— Чому, мені вже легче. — Вони вийшли на майдан. До школи ще час було йти.

V.

Одностайно плило життя на Січи з того часу, як Запорожці на спілку з Донцями пішли у Крим помстити на орді кривду своїх братів. Козаків осталося мало. Вони робили свою службу. Виїздилли на розїзди, держали на Січи поготівля, ловили рибу... Тепер було на Січи просторо, бо й базар здебільшого опустів. Крамарі не мали богато покупців: порозїздилися. За те вони мали напевно повернути, коли повернуть козаки з щасливого походу з добичею. Тоді можна буде добре заробити.

У школі зближався річний відпочинок. При кінци мав відбутися шкільний екзамен, на який сходилася січова старшина і приїздили батьки тих дітий, що з паланок, розсіяних на широких запорозькик землях.

Хлопцям вже навкучилась школа. Кожен мріяв про се, коли поїде звідсіля в край широкий на який козацький хутір. Навіть ті сироти, що не мали кревних по паланках, ви-

їздили, бо їх дуже радо брали до себе хуторні семейні козаки. Було так, що кожен з тих, що мав батька на хуторі, брав зі собою ще одного-двох товаришів, а кому з сиріт не пощастило, того брав перший ліпший козак, у якого був хутір, та дітий не було.

Школярі їдучи на село брали з собою книжки, щоб було з чого людям прочитати. Були то переважно книжки церковного змісту. Народ слухав залюбки слова божого і задлятого школярів любили усюди. У кого на хуторі були малі діти, то тих вчили азбуки і підготовляли до школи. Бо треба знати, що вкраїнський народ усе дуже любив науку і кождий хотів бути письменним. По селах України, де лише Ляхи не поклали своєї руки, закладано при кождій церкві школу для дітий. Було так особливе на землях запорожських, куди рука ляцька не сягала. Тільки у тих селах, що були близько самої Січи, козаки посилали своїх дітий до січової школи на науку.

Андрій їздив що року у козацьку паланку у хутір сотника Тараса Жмута. Він знав добре Андрієвого батька, у походи морські разом ходили і тепер як його не стало, старий сотник або сам приїздив по хлопця, або посилав по нього свого довіренного козака Явтуха Насипаного. І того року Андрій був певний того, що поїде до сотника на віддих. Він дуже багато говорив Івасеви про сотника і його сімю. Та Івась замість радіти, був сумний, а раз так промовив:

— Ти Андрію поїдеш, а я сам остану і нудьгувати буду на Січи.

— А хибаж ти не поїдеш разом зі мною?

— Як мені їхати? Хиба мене чужого приймуть у сотника? Тобі друге діло. Ти козацький син, твій батько лицарем був, а я син панського підданця, я се добре розумію...

— Ах ти баранчику кучерявий! Та хто тобі такого намолов? Хиба не знаєш, що на Запорожжі нема ні панів ні підданих? Тут усі рівні, а коли ти сюди попався, то й ти усім рівний. А тоб то гарно було. Слухай! Сотник мене любить, а коли я скажу, що ти мій приятель, то й тебе прийме щиро. Хліба у сотника досить. Минулого року я возив з собою до сотника Грицька Жука, та сього року він їде куди инде, а я тебе беру з собою. Розумно?

Та Івась ніяк не хотів на се пристати. Він був дуже на се вразливий, щоб людям у вічи не лізти, нікому не накидатися, не дивитися, де з комина куриться. Так вчив його батько з малку і так він усе робив. Тому то він поклав — нікуди не рушатися. Приходило йому на думку поїхати до батька у Гаврилівку, та воно було страх далеко. З ким переїде через сей степ без краю, де він тільки біди зазнав. Колиб справді попав у Гаврилівку, так певно не доведеться більше у школу вернути, а він дуже полюбив і школу і науку і товаришів. А так вернувши на село, мусівби вертати до плуга та робити панщину. Ще чого доброго взялиби у замок на панського козачка.

Тою думкою лише втішався, що на Січи живе його брат Максим і буде ім обом якось відрадніще. Усі його побоювання на випадок повороту в Гаврилівку піддав йому брат Максим. Він добре тямив порядки в Гаврилівці. Знав добре недолю своїх братів-селян, пансь-

ких підданців. Від тих гараздів мусів втікати, хоч як тяжко приходилось кидати свою хату, рідного батька та сестру, котру так дуже любив.

Бувало Максим виведе Івася на січові вали, посідають там і він йому розказує усе. А Івась хоч не одно з того бачив, та не міг тоді гаразд розуміти. Тепер йому усе прояснилось, стало зрозумілим. Жаль йому було, що нарід тільки терпів від панського лихоліття, а на се не бачив він ніякої ради. Приходило йому на думку, щоб так ще батька спровадити на Січ, та щож зробити з сестрою? Жінкам не вільно на Січи жити, він се знав. Хибаж її оставити самітною без ніякої опіки? І так погано! Та хай воно буде що хоче, але вертати йому в Гаврилівку ніяк.

Тимчасом зближився конець шкільного року і дорічний екзамен. Школа ладилась до того заздалегідь. Хлопці вчились співати. Вчили їх всіляких дуже вчених віршів, бо шкільному отаманови дуже залежало на тім, щоб його школа показалась перед світом не гірше київської. Він знав, що ті гості, які сюди позїздяться, були теж на пописах київської школи, люде бувалі і чимбудь не вдоволять себе. Треба було отже поставитись. Отаман працював сам і підганяв своїх підручних. Робота була в цілім розгарі, поки не наспів день іспиту. Гості з'їздилися з усіх поблизьких паланок. Поприїздили паланчані отамани, полковники, сотники, знатні запорожці, а кождий з десятком або й більше своїх козаків. Гості примістились по куренях, або таки на базарі порозпинали свої шатра.

На Січи стало гамірно.

В день екзамену прибрали хлопці січову школу, замаїли зеленю, висипали поміст свіжим білим піском та посипали зілєм.

Рано відправив січовий священик службу божу, на якій школярі співали. У церкву посходились гості і козаки. Гості були святочно одягнені, у червоних, жовтих, синіх, малинових жупанах, в богатих контушах, оперезані богатими шовковими поясами в чоботах сапянцях на срібних підковах. Богато вбрані турецькі шаблі звисали до самої землі. Усі були чисто обриті з великими вусами і довгими чубами на головах. Усе то були товариші славного низового війська запорожського. Вони побували колись у Січи та тепер хоч і поженились і жили по хуторах та зимовиках і не могли мешкати на Січи, не перестали бути товаришами. Кожен мав свій курінь на Січи, до якого належав. Він і далі уважав себе сином матери Січи і на кождий зазив кошового батька обовязаний був ставитись і робити те, що старшина приказала. Гарно було подивитись на ті лицарські постаті, на ті чубаті лицарські голови, що кожда була готова піти під топір для добра Запорожжа, для козацької свободи, волі, рівности і братерства.

Служба божа правилась з великою врочистостю з двома діяконами, які мали славу гарних співаків. Коли стали читати євангеліє, козаки виймали шаблі на голо і так перестояли увесь час на знак, що вони готові усі станути в обороні християнської віри, в обороні святого євангелія.

По євангелію отець архимандрит січової

церкви виголосив проповідь. Він повитав невиданих гостий, витав їх від імени Січи, говорив про вагу освіти та науки і з тим звернув ся до школярів. На прикінці просив панів Запорожців семейних, щоб не забували про потреби школи, та щоби не цурались тих бідних безсемейних сиріток січових і позабирали їх з собою на село, так, щоб одна душа не лишилась.

Запорожцям ся мова дуже подобалась і кождий поклав собі забрати у свій хутір хочби і половину школярів.

По службі божій пішли усі в школу. Тут отамап шкільний привитав гостий вченою мовою, та просив прислухатись пильно екзаменови, придивитись тій тяжкій праці.

Гості і січова старшина посідали на почесних місцях по старшині, школярі посідали на своїх місцях і розпочався екзамен.

Хлопці читали, переповідали прочитане, говорили вчені вірші, співали. На прикінці виступив найстарший віком школяр з вченою промовою до зібраних гостий, до батьків січових, до вчительства з подякою.

Не оден батько бачучи, як його синок відповідав, аж горів з радощів. По екзамені пішли гості до січової старшини на обід. Кождий складав при тім грошевий даток на школу, який зараз записували балакарі у реєстр для порядку. Тепер хлопці розбрелись по усім усюдам. шукаючи своїх. Пітов і Андрій шукати за Явтухом. Він був певний, що сотник напевно його прислав. Івась хотів навпослідок не відлучатися від свого доброго то-

вариша, бо й так прийдеться їм довгий час жити окремо.

Знайшли Явтуха на базарі. Він купував усячину, що йому поручив пан сотник купити. Андрій його помітив по високій шапці з червоним верхом та по довжезних вусах, що звисали у його мов дві мітолки.

Хлопці пішли до нього навпростець, пробираючись крізь товпу.

— Ге ге ге! Здоровий був, хлопче, я саме за тобою приїхав, пан сотник жде на тебе. Еге-ж! виріс ти небоже за цей рік, говорив Явтух обертаючи Андрієм за плече на усі боки. Та казав тобі пан сотник, щоби ти ще якого школяра з собою взяв, так як торік, та ще якусь книжку, підожди — забув, далебі забув... Ось старий дурень я, не вгадаю... Підожди, якось дуже по вченому... підожди... Явтух засунув шапку на потилицю і штовхав себе пальцем по лобу... Ти підожди, голубе, я таки нагадаю, а то пан сотник полає... підожди... ще, коли я був за воротами, пан сотник гукнув мені в слід... підожди, я нагадаю. Зле чоловікови без письма, ось геть забув... Та я таки нагадаю... Ось тобі, Андрійку трохи грощий, купи собі на базарі, що вгодно. А я поки що заорудую своє, тай прийду по тебе, а може й книжку нагадаю...

Явтух пішов далі по базару від краму до краму, штуркаючи себе пальцем по лобу та нагадаючи, що звелів купити пан сотник, а що пані сотничиха, а що панна сотниківна. Осаула казав і собі дещо купити, а козаки теж. Усяке пхало свої три гроші, а ти небоже морочи собі голову, закінчив Явтух свої розду-

мування, вештаючись поміж крами з усяким добром.

А хлопці пішли у свій бік.

— Бачиш Івасю, що поїдемо разом в купі. Не скажеш, щоб я з Явтухом змовився. Він сам сказав, що пан сотник бажає собі того.

Івась став вагатись у своїй постанові. Ще порадиться з Максимом, а як він скаже, так тому й бути...

Накупили горіхів волоських і турецьких, таких сирих і смажених в меді, меду турецького, медівників, пряників, бубликів, понакладали повні пазухи і пішли у свій курінь. Тут було дуже глітно. Хлопці збирали свої статки, ладячись в дорогу. Коло богатьох стояли їх батьки, або крівні, помагаючи збиратися.

Довго прийшлось їм ждати, заки зявився Явтух. Він перш усього позаносив накуплене добро на віз, що стояв понизше базару над рікою.

Наближаючись, він здалеку всміхався до Андрія...

— Ну, що Андрійку, знайшов товариша?

— Знайшов, от сей поїде — і показав на Івася.

— Ге ге ге! то сей кучерявий поїде? гаразд! Гарний хлопчина; здоров хлопче! А як тебе звати?

— Івась.

— Ну ладно. Ми поїдемо аж завтра рано, на зорі. Дорога не близька. Колиб поїхали зараз, требаби двічи в степу ночувати, а так, то лише раз. Бо то возом їхати, не то що ко-

нем. Ти, Андрійку, дорогу вже знаєш, не раз їхали, правда?

Івасеви було якось ніяково і він не знав, як рішитися. Аж надійшов в ту хвилю Максим тай порадив, що треба їхати.

— Ге ге ге! — гововив Явтух — радби я бачити такого, щоб не хотів їхати, коли пан сотник прикаже. Він того дуже не любить, егеж!

— А що дядьку, нагадав, книжку? мені треба заздалегідь знати, бо треба мені попросити пана шкільного отамана, яж своїх книжок не маю.

— Ге ге ге! Пожди, голубе, зараз нагадаю. — Явтух опять штуркав пальцем до чола. Так якось по вченому. Ну чортова омана! Як я вже був за воротами, то пан сотник гукнув у слід за мною: а тями Явтуше, ся книжка називається... от і забув... Та ти підожди, я нагадаю... Явтух став ходитив колесом держачи палець при чолі... щось... щось начеб нагадав: щось таке: мені ні... а друге слово таке, що боюсь виговорити, щоб Господа Бога не обидить, бо деж би таке слово у книжці стояло побіч божих словес...

— Та вже скажи дядьку, може я як небудь відгадаю — каже Андрій.

— Щось воно до чорта подібне, Господи прости гріха невідучому, або до чети... одно з двох.

— Може Минеї четї?

— Далебі, що так, скрикнув Явтух. Що то значить наука. Покажи йому кінчик пальця, а він і цілу руку нагадав, а тоб пан сотник добре вилаяв... На-ж тобі ще пятаків,,. Та ні,

ти ходи краще зі мною на базар і вибери собі, що хочеш, а я заплачу.., Ну, не гайся. А ходи й ти кучерявий, як там тебе... ти вже наш, так й держись меме мов ріпях кожуха...

— Підожди, дядьку — говорив Андрій — мені перш усього роздобути книжку. бо завтра ніколи буде, як що ми рано поїдемо. Наш пан отаман спочивати буде...

— Гаразд! Ти йди за книжкою, а я пілу з твоїм братом де небудь на чарочку, Більш не можна, не дай Господи впитися, а то досталось би мені від пана сотника!

І не ждучи довго, узяв Максима під руку. Пішли на базар. Явтух став веселий, що нагадав книжку. Він страшно тим турбувався. Чого доброго, пан сотник ще би старим дурнем вилаяв. Явтух любив богато і голосно говорити. Його голос чути було ще за січовими воротами.

Андрій пішов до отамана. Книжку йому дали, коли сказав, що се для нана сотника. Тарас Жмут тямив про січову школу і що року запомагав її щедро.

Андрій став ладити свою мізерію, а Івась каже:

— Що я там робитиму? Ти будеш їм читати, а я що? Знаєш, яке моє читаннє...

— А ти будеш слухати тай годі. Ну збирай, що маєш. Треба нам завчасу спати лягати...

Та у Івася не було що збирати. У нього була одна свитина і дві сорочки.

Над вечером вернули Явтух з Максимом. Максим приніс невеличкий оберемок в мішку і кинув на землю Оба були під чаркою...

— Поки ти був у Січи, то могло бути як небудь. Тепер ти йдеш між чужих людей, то слід тобі одягтись, як пристало козацькій дитині. Передягнись, хай тебе побачу.

І Максим вийняв з мішка жупанець, сині штанці, чобітки і шапку.

Івась не знав, що з радощів робити. Татарин захопив його на леваді в одній свитині. Шапку загубив на дорозі. Другу сорочку кинув йому Максим. Ось добрий брат, скільки понакупив...

— Не гайся, хай побачу, що буде нездале, то крамар обіцяв відмінити.

— Хай би не відміняв, говорив Явтух, то я його би зараз за чуба та в потилицю, ось як! І Явтух став показувати рукою, як би він бив крамаря, колиб не хотів міняти...

Але не треба було того. Усе прилягало мов на Івася скроєне. Хлопець від разу став мов яке панятко.

— Хай тебе поцілую, говорив Явтух, ти кучерявий, як там тебе... А що, Андрійку, книжка є? Опять забув, як називається... Максиме брате, ще ходім на чарочку... одну однісеньку, мені не можна більше, а тоб пан сотник погано вилаяв... ге ге ге!

— Чарочки хиба вже не рушимо, та я тебе підведу до воза. Хлопцям пора спати — говорив Максим.

Вони пішли, а хлопці пішли спати, хоч довго в ніч не могли заснути.

На другий день, як що-йно засіріло на світі, вже стояв над ними Явтух і став їх будити:

— Ге ге ге! пора вставати, школярі в дорогу!

Вони посхапувались і стали одягатися. Відтак забрали свою мізерію і потягли на базар. На Січи ще усе спало. По валах та біля воріт походжали вартові козаки з мушкетами. Вартовий відчинив ворота і вони подались на базар. І тут ніхто ще не прокинувся. Крами були позамикані. Над рікою стояли рядком вози приїжих козаків. Коні паслися на невеличкій леваді. Деякі стояли з повислою головою і куняли. Коло коний лежали на траві візники і здорово хропіли. Явтухів віз вже був запряжений трома кіньми. На возі куняли три козаки. Оден кінь припнятий був до воза. Він був осідланий.

На дворі було ще сіро і стояв легенький туман. Він був до половини під будкою з рубого маженого полотна.

— Поганяй, Степане, над ріку к переправі, ми там зараз надійдемо — кликав Явтух.

Степан прокинувся, узяв в руки батіг та віжки, цмокнув і коні рушили поволи з гори над беріг ріки.

Тут стояв на припоні великий пором. Недалеко під шатром спав перевізник.

— А ну-ко, козаче, перевези нас на той бік Дніпра — гукав Явтух.

Під шатром перевізник замурмотів, а далі виліз і став протирати очи та голосно позіхати:

— Яка чортова мама шляє вами так рано? Не дасте людині переспатися...

— Погано, козаче, коли ти божу днину від чортової мами починаєш, замість пере-

хреститися як слід — погано! Колиб ти не був перевізником, я би тебе не чіпав, а так вибачай, обрали тебе грибом, дак полізь у кобелю, будь ласка, а на добрих людий не гримай. Нам теж не хотілося рано вставати та годі...

Козак видивився на Явтуха не знаючи, що казати. Він швидше надіявся, що Явтух почне лаятись, а може й до чуба прискочить, а той прочитав йому проповідь не гірш попа у церкві.

Явтух підійшов до перевізника і заплатив за перевіз. Відтак Степан заїхав возом на пором. Коні зразу лякались йти, форкали, стригли ухами і нюхали поперед себе, а далі пішли. На поромі задудоніло.

Перевізник прикликав ще своїх двох помічників. Узялись за довгі жердки і стали помалу відбивати пором від берега. Вода була рвуча, і пігнала пором скосом на серед ріки, Пором колихався. Перевізник стояв при кермі і командував своїм помічникам, в котрий бік брати. Пором приплив до другого берега і вдарив об нього. Відтак трохи відскочив. Один помічник вискочив на беріг притягнув пором до берега вимощеного дошками і привязав линвою до паля.

Степан виїхав на беріг.

— Здорові будьте, добрі люде — гукав Явтух, сідаючи на віз, — не згадуйте нас лихим словом!

— Щаслива вам дорога, Боже провадь!

Тепер виїхали на беріг і дали трохи коням віддихнути. Перед їх очима простягався широкий безкраїй правобережний степ.

— Ти, Семене, сідай на свого коня і їдь передом і дорогу показуй.

Семенови дуже не хотілося злазити з воза, де добре було куняти, та мусів. Він скочив на коня. Степан замахнув батогом і трійка рушила з місця посеред високої степової трави, з якої сипалась густо роса. У степу було свіжо. Усюди розходилась запашна воня степового цвіту. Явтух сидів біля погонича і курив люльку. Хлопці сиділи плечима до нього і розглядалися по безкраїм степу. Їх цілком відійшов сон...

— Я вже нераз туди їхав — каже Андрій — а таки не потрапив би на слід...

— У степу можна зі шляху збитися — каже Івась. — Дядько, який досвідний козак, а збився з дороги серед густого туману. Та він казав, що то не через туман поблудив, а через нечисту силу, що поглузувала над ним...

— А ти як кажеш? — питає Явтух — чи туман, чи нечиста сила?

— Звідкіля мені це знати?

— Як звідкіля? Вчений народ, усе знаєте із сих книжок, наш брат на те сліпий, що у тих закарлючках виведено...

— Ми не знаємо — каже Андрій.

— Ти Андрійку, не крути, не закривай перед нами сліпими правди божої, вона не йно про вас вчених у божих книжках написана. Я спитаю тебе так просто: є на світі чорт чи нема? ну, кажи!

— Я чорта зроду не бачив.

— Не бачив? От і штука. Ти не бачив, бо ти ще дітвак, тай гріхів на твоїй душі нема великих, хиба що товариша у школі за чуба смикнув, а є такі люде, що й бачили чортяку і то не одного, а цілий чортовий ку-

рінь. Егеж! Сліпий сонця не бачить, а воно таки є і другі його бачать, ось воно як. Коли є Господь Бог на небесіх, то мусить бути і чортяка у пеклі.

— Та ми, дядьку, не в пеклі, то й не знаємо.

— Бе бе бе, ти не мудруй, ось як я від старих людий чував. Чортяка у пеклі свою січ має, то правда, та його посилає Люципер, що є у них кошовим, на землю людям пакостити, та на гріх наводити... А Господь небесний сотворив таку птицю, півня, що своїм голосом чортяку проганя.

— А ти, дядьку, бачив колинебудь чорта?

— А колиб не бачив, то й не говорив би... Я не люблю брехати...

— Та розкажи-ж нам будь ласка, дядьку, як Ти чорта бачив? — просили хлопці.

Явтух не говорив нічого, лише покурював люльку.

— Ге ге ге! Слухавби, а відтак, як ніч настане, то мурашки підуть поза спину, тай лякатись будеш...

— А ти таки, дядьку, не церемонись та скажи, як ти чорта бачив...

— А ось як: пішов з товаришами на лови. Пішли в степ, аж дрохва зірвалась. Ну, велике діло дрохва, звичайно птиця, так як і журавель або ворона. Піймаємо — кажу — так піймаємо. Зайшли довкруги, обступили, йдемо навпростець, зійшлись аж так, що носами чоломкнулись, а дрохва начеб під землю запалась. Ну, як ти думаєш? Була дрохва, чи не була? А воно не була дрохва, хиба чортяка у дрохву перекинувся, тай поглузував з нас.

А ми бродили по степу в траві, тай нічого з того.

— Се, дядьку, не був чортяка, а прямо відьма. Чортяка прокидаєся в німця, в пана, в цапа, а відьма перекинеться, у що захоче..

Явтух хотів щось на те сказати, як у ту хвилю зірвалося стадо диких степових кіз, аж коні налякались. Відразу завважив їх Семен, що їхав поперед воза. Він миттю узяв рушницю і стрілив за ними. Одну козу поцілив і вона остала.

— От матимемо обід, говорив Явтух. Зараз її справимо.

Семен схилився з коня, підняв козу і поклав на возі. Тепер вже за чортяк нікому не хотілось говорити. Сходило сонце. Його яркі проміння розливались усюди. Роса стала парувати в гору. Знялись мухи та стали обсідати коний, що з усеї сили обганялися довгими хвостами. Усіх находила дрімота. Явтух заткнув свою кюльку за обшивку сорочки, візник куняв. Явтух заплющував очи і кивав головою, а його великі вуси вимахувались на всі сторони. Другий козак, що сидів на возі розвернувся на мішках, розняв рота і храпів на ціле горло. Йому зсунулася шапка з голови, а на отвертім роті насідала мушва. Та він того не чув і це не перепиняло йому спати. Навіть Семен згорбився у своїм сідлі і дрімав. Коні стали звільняти бігу, а далі пішли ходом скубучи по дорозі головки степовик цвітів. Хлопцям теж на сон збіралося. Вони-ж сьогодня так рано устали, як ніколи передтим. Їх так зломив сон, що не в силі були сидіти. А далі Андрій вліз під полотняне вкривало і потяг

туди Івася. Вони обережно переступили спля-чого козака і поклались на соломі; тут не пе-кло сонце і мухи не залітали, тому що полотно воняло сильно дьогтем. З початку чули вони, як колеса воза шурчали по степовій траві, як коні форкали, а далі одноманітний рух воза вколисав їх до глибокого спокійного сну...

Прокинулись усі від того, що віз сильно потрясся і вивернувся. Хлопці не знали, що сталось. Вони побачили тільки світла, що крізь отвір у їх буді. Зараз викараськались з своєї скритки. Візник Степан проклинав що сили усіми чортами. Явтух шукав в траві шапки, бо кудись геть відлетіла. І люлька кудись по-ділась. Віз лежав боком на усі чотири колеса. Коні стояли над невеличким потічком. Ім хо-тілось зайти у воду, та не можна було рушити воза.

— Ну, доїхали ми, доїхали. А ти йолопе, де очи дів? — лаяв Явтух Степана. Такий з тебе погонич...

— А твої очи куди дівались? Хибаж не разом ми сиділи на переді?...

— А що, хлопці, вам нічого не сталося?

А хлопці навряд хотіли сміяти ся з того, що побачили. Особливо смішним видався Явтух, як чіхаючись в потилицю шукав по зе-мли за люлькою. Його предовгі вуси і чуб звисали в низ і телепались в повітрі.

— Ось клопіт! люльку згубив. Прийдеть ся без люльки їхати ще півтора доби...

- Не журись дядьку, ми пошукаємо тай знайдемо, потішали його хлопці і стали в тра-ві порпати.

Явтух поглянув на сонце. Воно стояло на південь і дуже жарило.

— А ну-те хлопці відвернемо воза. Усі три підперлись і поставили воза на усі чотири колеса. Показалося, що у тім місци був колись доїзд до потічка, був беріжок зарослий травою, а коні не потрапили на слід. Явтух оглянув воза з усіх боків, чи що не зломилося. Віз був цілий.

— Гарні коні, козацькі коні, — говорив Явтух — як вони воду занюхали. Ото, а я журивсь, щоби воду натрапити, буде при чому коні напоїти і обід зварити.

— Ну-те хлопці, поперед усього напійте коний; а ти розведи огонь я випатрошу козу.

Але кози на возі не було..,

— От оказія! І козу чорт узяв. Гей ти, Семене, де твої очи були? Їхав коло воза і не бачив, як коза з воза упала? Хай вам трястя, ви сплюхи окаянні, тьфу! — гримав Явтух.

— Усі ми грішні — говорив Семен — та ти за козу не гримай, бо вона моя була, я її сполював...

— Як твоя? такий ти товариш! Коза була наша, чи я її встрелив, чи ти, чи Степан. Усі ми маємо до неї однакове право, і мені і тобі і усім належиться кусок мяса, а він ось що вигадує: його коза!

— Візьми й мій пай — говорив Семен — тобі дарую...

Усі стали сміятися і Явтух не здержав, щоб не сміятись, бо за козу сперечався, а її не було...

— Кажіть, ви письменні та вчені, що чортів нема. А сеж чия робота? Віз вивернув, козу запропастив, люльки позбавив...

— А ось, дядьку, твоя люлька — говорив Івась — що саме вишпортав її з поміж трави.

— Є? ну, славаж тобі Господи святий, що не осиротив мене грішного — говорив Явтух вже зовсім подобрівши. — Та воно справді така днина, що не встоїшся, щоб не задрімати. Варіть швидко обід!

За той час напоїв Степан коні і пустив пасти. Семен розклав огонь і завісив казанок на кілках та всипав води. Явтух узявся зараз за люльку. Усім було весело. Вода стала закипати. Всипали туди пшоняної каші. Хлопці стали качатися у високій траві.

— Йдеш ти один з другим! — гукав Явтух — зараз устань, хочеш гадюку надоптати, тоді й живого не довезу до хутора. Хиба в степу не бував, коли не знаєш. У степу, коли хочеш лягати, то перш усього овечий кожух простели. Гадюка не любить овечого духу і не підповзне. Не один козак пропав від гадюки ні за цапову душу...

— А степові гадюки злючі?

— От спитав! словеса господні читаєш, а питаєшся, чи злючі гадюки! Вкусить раз тай пропав, а знахора, що гадюку замовля, під рукою не маєш.

— А є справді такі знахорі?

— Певно є. То старі люде бувалі і на усіх хворобах знаються. Наш пан сотник такого держить, а він у всіх в великій ласці. В спокійну пору то він бжіл доглядає, а коли тра-

питься такий час, що хороба на людей зайде, або гадюки розведуться, тоді вже йому спокою нема. Вважайте хлопці, щоб йому у чимнебудь не спротивитись. Він дуже сердитий і воркотун страшенний, але мудрий, страх мудрий, усі зіля знає, яке до чого Господь сотворив...

— А як його кличуть?

— Кличуть його Микитою, або таки просто дідом пасічником. А які він меди уміє виварювати, то лиш язиком облизуйся...

Поки так балакали, каша зварилася. Семен кинув в казанок добрий кусок сала і всипав соли до смаку. Ізняли казанок з огня і поставили його у воду, щоб каша простудилася...

— Пшоняна каша довго придержує жар — говорив Явтух — бережись, не жалуй вітру з під носа, а то попечеш рота, що й цілий тиждень не здужаєш їсти... Явтух добув з воза пляшку горілки запіканої медом і стали частуватися.

— А ви хлопці вибачайте тай води напийтесь. Горілка не для дітий.

— Ми би й так не пили — відповів Андрій.

— Пили чи не пили, а я не дам... сідайте їсти, в кого є ложка, а у кого нема, най їсть долонею або постолом.

— А може би ми скупались! питає Андрій.

— А купайтесь, тут ніде не глибоко, не втопитеся.

Хлопці роздяглись і пішли у воду, яка в одному місци була їм в пояс. Козаки не втерпіли і заки засіли до каші, викупалися теж.

Зараз по обіді їхали далі. Тепер змагали просто на північ. Вже. добре змерклося, як стали на ніч. Явтух запорядив, якою чергою

мають в ночи сторожити. Назбирали богато сухого бадиля, щоб було чим цілу ніч палити. Повпинали коний на припони і стали варити вечеру. Ніч була на причудь гарна. Темно-голубе небо засіялось густо золотими зірками, які мерехкотіли наче свічки у церкві. Явтух порозстелював кожухи на земли і усі полягали. В повітрі було тихо. Недалеко перекликались перепілки, десь з болота обзивався гупало своїм грубим голосом, инколи закрював журавель, заскиглила чайка.

– Ви хлопці спатимете на возі, буде вам цілком безпечно, та заки ляжеш спати, прочитай мені вечірню молитву, знаєш? На сон грядучим. Я хочу знати, чи так воно написано в книжках, як ми прості люде молимось.

— Добре прочитаємо, хочби й зараз...

— Ти підожди, голубе, перед вечерею не слід говорити молитву на сон грядучих... А не лячно вам хлопці?

— Чогож лячно? Я вже ночував з дядьком Касяном в степу.

— А вовкулаки, а відьми не боїтесь? — питав Степан.

— Чого ти діти лякаєш проти ночи? — говорив Явтух — що у степу відьма робилаб?

— Як що? Відьми усюди заходять, куди їй завгодно; сяде на мітлу тай їде як вихор..

— На відьомські зборища, а більше нікуди нема в неї діла.

— Говори своє, а відьма усюди своє діло має. Мій дід таке розказував: У їх селу жила стара відьма, Одаркою звалася. Вона робила в селі, що хотіла, а найбільше пакостила

людям через те, що відбирала коровам молоко. Було трафиться корова гарна, здорова, з великим вимям, а прийдеш доїти її, та молока буде капочка. А мій дід зайшлий був, значить не з того села. Чоловік бувалий і з великим розумом. Люде йому про своє нещасте розказують, а він йно підсьміхається, та на ус мотає:

— Побачите добрі люде, що з весною того не буде, а відьмі усі чорти з самим люципером нічого не поможуть. Та люде усе не повірили, бо знали, що Одарці нічого не встоїться. Вже знахорів з далеких сторін спроваджували й инших відьом радились, добре їм за се платили, нічого не помогло. — „Вона, кажуть, старша від нас і дужша".

Прийшла весна. Люде стали виганяти корови на пашу. А дід було устане ще ранше і вийде на леваду. Дивиться, а Одарка цілком гола ходить по траві, де корови мали пастися, шепче свої чортячі молитви та усе якимось полотенцем по траві бє, та все в один бік. А мій дідусь слідком за нею, шепче собі отченаші та полотенцем по траві загортає, та усе у другий бік. Перейшли так цілу леваду. Одарка до хати, а дід став під дверми тай дивиться крізь дірку. Відьма завісила полотенце на кілок та стала скубти, начеб корову доїла. А тут не молоко, а кров у скопець ллється...

Відьма скрикнула і закляла усіма чортами.

— Ото мені якийсь поганець наробив, та провчу я його, провчу — закричала та як кинеться у двері

Дід налакався тай на втеки. Заки відьма від-

чинила двері, бо дід підпер двері кілком, то вже далеко був і відьма не помітила його. Того дня жінки надоїли повні скіпці молока, а відьма тим так зажурилась, що до вечера і околіла...

— Так твій дід знахор був, чи що? Звідкіля такої штуки навчився?

— Він козакував, під Москву заходив і там від якоїсь відьми сього навчився. Він її з якоїсь пригоди освободив, та я того добре не знаю...

— А у книжках що про відьом говориться? — питає Явтух.

— У святім письмі написано так, що коли Господь потручав гордих янголів у пекло, а то ще перед Адамом було, то від того чорти на світі взялись. А коли Ісус Христос наш спаситель освободив світ від діявольської сили своєю кровю, то вже чортяка не має тої сили, що перше і тепер людям безпечнійше жити...

— Егеж — каже Явтух — воно так і є. Чорт ні такий страшний, як його малюють, ні такий сильний. От собі куцохвостий збитошник, що людям пакостить, на гріх наводить, але хто на Бога уповає і розум має, то так чорта убере в шори, як має бути, а то і цілком боки помне. Я се добре знаю...

За нашим селом є глибока балка, берегами поросла лісом. Там у землянці жив старий козак запорожець Созон Черепаха. Йому було більше сто років з роду. Той то вмів чортяк уговкувати. Було скачуть біля його мов цуцики, усе для нього роблять, воду носять, дров рубають, їсти варять. А він лише

візьметься під боки, люльку покурює та лиш приказує, воловодить ними як Турок невольниками. А хай би котрий не послухав! Піймає за хвіст, а так випарить, що Господи! Було йдуть люде о півночи і слухають, як старий вередує: „ти антипку, чи як там, чом сьогодня не скосив левади, хочеш, щоб відтак дощі пішли тай сіно замокло? Чортяка мимрить там щось гугнавим голосом, а старий за хвіст та за палицю та періщить, аж лускіт йде по балці, а чортяка пищить, скиглить мов бита собака. А Созон поки не відчислить свою сотню, чи кілько там йому присудив, то й не пустить з рук...

— Егеж, відчистять йому по смерти чортяки у пеклі у десятеро. Він певно свою душу чортяці записав — каже Семен...

— Не говори так, не зневажай праведника. Созон добрий чоловік був, людям помагав, у церкву ходив, богомільні книги читав, говів як слід і в покаюнню помер. Усі люде його знали...

— Хибаж чортяка так нізащо, ніпрощо чоловіка слухати буде? Зажадає він відтак великої заплати, що не говори.

— А я кажу, що буде служити за самі побої, лише треба знати спосіб, як його приборкати...

— Я в те не вірю...

— Як собі хочеш, а я вірю, лише що мені Господь такої віри не дав, то я так не потрафлю, а другим Бог таке дав, що вміють чортяку осідлати...

Довго у ніч балакали. Степан став говорити казку. Від його одноманітного говорення

хлопцям захотілося спати і полізли на віз під покривала. Довго ще чули голос Степана.

IV.

До оселі сотника Тараса Жмута треба буде ще оден день проїхати, щоб під вечір наспіти. Тепер вже околиця змінилася. По дорозі надибали череди рогатої худоби, отару овець, табуни коней. Їх доглядали чабани на конях. На місци степової високої трави простягались широкі лани пшениці, жита, вівса, баштани з солодкими кавунами. Здибали пасіки, а далі переїздили через густі гарні козацькі оселі. Таких сіл Івась з роду не бачив. Вони ніяк не були похожі на Гаврилівку. Там було усе убоге, усе марне під панською кормигою. Там усі мусіли йти на панщину, у кого лише була до праці сила. Ніхто не був безпечний, чого від його ясновельможний пан або його помічник не забажає. Тут на вольних запорожських землях було зовсім не так. Хатки білі, гарні, веселі стоять собі рядком при дорозі, усі до сонця. Усі серед гарних садочків, посеред розкішних огородів з усякою яриною. Народ веселий, співуючий, бо кожен робить сам на себе і не мусить своєю кервавицею з паном ділитися. Кождий платить свій пай на громаду тай усій повинности конець. Діти бігають собі по селу, з собаками граються і нікому на думку не прийде лякати їх паном, бо пана вони ніколи не бачили.

Бачучи таке Івась не міг з дива вийти. Він нераз сам, ще як зовсім малим був, втікав перед дворакими у кропиву, добре нераз попарився, а боявся плакати. Бо нераз таке

було, що дворак йдучи селом впоре нізащо хлопську дитину нагайкою лише длятого, щоб почути, як воно плакати буде, а ніхто за ним не постоїть, бо усі дворяків бояться більш самого діявола...

— Так у сих сторонах нема панів? питав Івась Явтуха.

— Ге ге ге! синку мій, тут вольні запорожські землі. Не на те наші батьки кидали свою землю, у пустий степ ішли, не на те свою кров проливали в боротьбі з ордою, землю сю своїм потом справляли, щоб панам служити. Воніж від панів втікали. Краще їм було загибати, як коритися і на пана робити.

— А може й сюди колись пани зайдуть. У нас говорять старі люде, що колись теж свобода була, та опісля прийшли пани, й усе загорнули під себе, а народ в підданців повернули.

— Там їм близше було, а тут вони сього не докажуть. Хай попробують. Тоді усе Запорожже повстане як один чоловік та всіх віддадуть татарам... Пробували вже того пани нераз, так поки степ перейшли, то усі погинули як ті руді миши. Степ треба знати так, як його наш брат, козак знає, треба навикнути до голоду і холоду і спраги, а без того небезпечно.

Серед тих розкішних розмаєних сіл було весело їхати. Не можна було ніяк зі шляху збитися, ані лякатися якої небезпеки. Тепер Семен міг сидіти на возі і дрімати доволі.

І коли прийшла пора обідати, не треба було розкладати огня серед степу і варити страву. Тепер могли заїхати до якої господи по дорозі і дістати усього.

Вже сонце стало клонитися до заходу, як Явтух показав рукою село Михайлівку, куди саме вони їхали. Було видно високі верби, освічені жовтим промінєм заходячого сонця. Коні почували себе близько своєї оселі і стали гнати, що сила.

В'їхали в село таке саме як ті, що їх минули. В село вела широка дорога обсаджена деревиною. До полудня білі́ли веселі козацькі хати. По вулици бігала громада дітий ріжного віку. Вони здоровкались з Явтухом і заглядали цікаво за хлопцями. Минули церкву і завернули в бічну вулицю, де жив сотник Тарас Жмут. Від разу можна було пізнати, що не аби який дук. Цілий хутір обведений частоколом на високім рові. Ворота були відчинені. Довкруги широкого обійстя стояли господарські будинки, стодоли, стайні на рогату товарину, конюшні, обороги на сіно. По середині двору колодязь з високим журавлем. Напротив стояла велика хата на два боки через сіни, а перед нею широкий на стовпах рундук.

Коли віз заїхав через браму у двір, зразу загавкали собаки і кинулись на них та пізнавши своїх і обнюшивши коний, стали веселитися. Скакали мало не на віз, підскакували і бігали довкруги. В конюшні заіржало тоненьким голоском лошатко і зараз відозвалися коні у возі. Біля криниці крутилось стадо гусий, а в калюжі лежав здоровий підсвинок, хоч і як змагались гуси вигнати його з відсіля. Вони даремне ґеґали і щипали його за щетину червоними дзьобами з усіх боків. З конюшні виглянула голова молодого парубка:

— Здоров дядьку Явтуше! щасливо вернув?

— Спасибі, от як бачиш...

- Здорові школярі! — гукав парубок до хлопців — е, то якийсь не той, що торік. — Парубок подався знов в конюшню.

— Злазіть хлопці ми вже, славити Господа на місци. Ти Семене обійди коні, а ви оба позаносіть у хату, що привезли.

Хлопці позлазили та не знали, що з собою робити. Їх обскочили зараз собаки і давай нюшити. Татарка підскочила зараз і лизнула Андрія цілим язиком по лици на привитанне. Султан якось Івасеви не довіряв і з далека дививсь йому у вічи.

Ще хлопці не рушились з місця, як на рундук вийшов сам пан сотник Тарас Жмут. Чоловік вже в літах, кремезний та широкоплечий, з довгим вусом та оселедцем поза ухом. Одягнений був в старий червоний жупан, підперезаний цвітистим поясом. У його роті сторчала велика турецька люлька. — Хлопці познимали шапки і низько вклонились.

— Здорові були скубенти! — гукнув пан сотник наче з мушкету випалив. Ну, коли здорові приїхали, так у хату ходіть. Здоров Явтуше! Гаразд?

— Гаразд! здоровий будь, пане сотнику, приїхали без пригоди.

Тимчасом хлопці держачи в руках шапки вийшли східцями на рундух і поцілували сотника в руку.

— Ну-ко, покажись Андрійку, чи великий виріс за той рік. Славно, козак з тебе буде, як твій батько покійний... А цей якись инший либонь не торічний товариш... Та воно все

одно. Ну, хлопче, скажи, хто сього року у вас в куріни отаман?

— Знов мене вибрали — каже Андрій.

— Аа, славно! Як раз виберуть, то ще нічого, можуть не пізнатись, а як виберуть в другє, то вже не когобудь. Здоров пане отамане — сказав сотник далі, підняв хлопця в гору мов перце і кріпко поцілував.

— А тебе, чи хоч хорунжим вибрали? — звернувся до Івася — ех ти кучерявий мов баранець. Твоя мама либонь ціле житє вовну пряла, що такого кудерявого привела... Як тебе звуть? Він потермосив Івася легенько за волося і поцілував теж.

— Я звусь Івась, та ще й Чорноусенко по батькови.

— Його ще не вибрали, бо він що тільки сього літа у школу попав. Дядько Касян Бистрий його Татаринови у степу відбив тай у січ привіз — говорив Андрій за Івася.

— Опісля мені розкажеш, а тепер хлопці у хату. Гей там жінки! Козаків молодців приймайте, вином медом угощайте! — а ви горобчики, поки що напєтесь молока — сказав сотник тай моргнув весело. Тягачи хлопців на перед себе за плечі, повів у хату, де вже сотничиха з дочкою біля стола поралась. Сотничиха старша вже жінка невибагливо по домашньому одягнена, панна сотниківна може шіснатцятьлітня дівчина з заквітчаною головою.

— Здорові були, пані матко, говорив Андрій кланяючись від порога. Сотничиха підійшла і поцілувала обох, те саме зробила і сотниківна.

— Та бо ти виріс Андрійку, не аби як — говорила сотниківна сміючись своїм срібним голосом.

— Ти йому, дочко, так не кажи — говорив сотник — то не аби що, а пан отаман...

— Витайте, панове отамання — говорила сотниківна кланяючись у пояс та сміючись.

— Та що ви так розбалакались, а вони небожата мов вовченята голодні, дайте їм попоїсти чогонебудь.

А це, пані-матко, мій побратим Івась Чорноусенко.

— Хиба-ж я тебе питаю, хто він? приїхав з тобою, то й добре; видно, що козацька динина.

— Алеж кучерявий він, кучерявий! — дивувалась сотниківна гладючи Івася по головці.

— То ви вже і в побратимство зайшли? — говорив сотник сідаючи на ослоні. Воно гаразд, що вже з малку придержуєтесь козацького звичаю.

— Андрій мене з води виратував, як я потапав...

— Та іжте опісля будете балакати, — говорила сотничиха присуваючи їх до стола.

— На столі було усячини. Хліб пшеничний покраяний в шматки, овечий сир, кисле молоко, вареники, прянники, мід в крижках...

— Ну, Андрійку, не давай проситися і товаришеви не давай дармувати...

Хлопці були голодні й уплітали усе, що їм сотничиха раз у раз підсувала. Сотник сидів на ослоні і пикав люльку. Кілька разів хотів щось спитати, та хлопці так завзято їли, що жаль було перебивати їм.

Аж Андрій обізвався перший:

— А деж Максим і Омелько?

— На леваду за сіном поїхали; не забаром вернуться, ще тобі добре навкучиться з ними. Вже більш місяця клопочуть нам голову, щоб Явтуха на Січ посилати...

Хлопці наїлися, обтерли губи і перехрестилися.

— Їжте ще — припрошувала сотничиха.

— Ні, більше не хочеться і спасибі, що нагодували... Хлопці вклонилося і стали господарям дякувати.

— Тепер, Андрійку, я тебе спитаю: вернули козаки з походу?

— Як ми виїздили, то ще їх не було, а тепер не знаю.

Проведи їх Господи в здоровлю та зі славою? Минеї четі ти привіз?

— Привіз, пане сотнику, та ледве догадався, яка це книжка має бути, бо дядько Явтух, що не намозолився, не міг вгадати...

— Добре, що ти догадався, а може отаман шкільнй не хстів дати?

— Для мене може бувби не дав та я відразу сказав, що се для пана сотника Тараса Жмута, то зараз видав та ще й полотенцем обвернув.

— Спасибі, що не забув старого та шанує, не забуду і я про його школу.

За той час розглядався Івась цікаво по хаті. В такій хаті не був ще ніколи. У його Гаврилівці, хоч хатки й чисті, та убогенькі, а тут богацтво аж у вічи бє.

На стінах повно богатої збруї: рушниці, пистолі, шаблі, турецькі кинджали золотом та

сріблом вибивані, ікони в золочених рамах, стіл та слони повкривані турецькими килинами. На полиці над вікнами срібні збанки, миски, чарки, та михайлики, боклаки обведені срібним дротом — усе покладене, поустановлюване в порядку.

У ту хвилю заїхала фіра з сіном у двір. Усі виглянули крізь вікно. На горі на сіні сторчали дві біляві головки. То були сотникові унуки-близнюки по його синови, що загинув у поході. Хлопята дізнавшися від челяди, що приїхали школярі із Січи. трохи не попадали з воза так спішилися. Вони зсунулися з верху по мотузі мов ті миши, аж позіскакували на землю. А далі з криком та сміхом побігли на випередки на рунку. Андрійко вже дожидав їх серед сіний. Оба хлопці відразу схопили Андрія за шию і стали цілувати. Івась стояв недалеко і дививсь на них. Оба хлопці були на себе схожі і з лиця і ростом.

— Тепер, мої любі хлопці, привитайте ще мого товариша Івася.

— А ци він тез такий галний як ти? — спитав Максим.

— Побачиш, то й сам знати меш, щож я тобі скажу? Для мене він добрий, то й для тебе такий буде. Івась підійшов до хлопят і звитався з ними.

— А ци ти вмієс млинка поставити?

— Трохи вмію, а в тім... ти мене навчиш.

Хлопята не хотіли з Андрійком розстати ся, поки сотничиха не закликала вечеряти. Ні Андрієви ні Івасеви не хотілося їсти. Вопи остали на рундуку і придивлялися, як челядь

поралась коло сіна. Складали його довгими вилами на оборіг. Упоравшись з тим, пішли усі вечеряти. Перед хатою поставлено ослони. Сюди виносили з пекарні цілі казани вареної страви і стали роздавати у невеличкі коритка. Челядь сідала на земли. Кожде хрестилося, добувало свою ложку і стало їсти поволи і з позагою, дуючи довго на горячу страву. Були тут люде всілякого роду: парубки, чабани від коний, товару і овець, молодиці і дівчата, були люде старші, чоловіки і бабусі. Усе те держалось сотника. Івась начислив сорок пять голов. Підчас вечері ніхто не промовив словечка.

Крізь відчинене вікно говорила сотничиха:

— Горпино! по вечері заведи хлопців у шпихлір спати. там вже постелено.

— Ми хоцемо враз з ними спати — лепетали малі.

— Про мене спіть і разом, коли тамті схотять.

— Добре, пані матко, будемо разом, там місця досить.

— Клякайтеж діти перед образами, дідусь вам молитву проведе, упоминала сотничиха.

— А коли я хочу з Андрійком — впирався Максим.

— Ні, ви сьогодня з дідусем, а завтра вже як хочеш. Андрійкови спати хочеться...

— Хай буде пані-матко, я їм проведу молитву як треба — говорив Андрій. — Лагодьтесь хлопці спати...

Горпина встала від вечері і повела хлопців на помацьки у шпіхлір спати. Ніяк

було світити світла через то, щоб не підпáлити настеленого сіна.

— Лягайте діточки мої та спіть здорові, ось тут насмотрите і заголовки і покривала. А цих малих покладьте в середину та вкрийте добре, щоб їх не завіяло; — ну, доброї вам ночи.

— Тепер клякаймо усі рядком, будемо молитися Господови небесному. Андрій став проводити молитву, та Максим і Омелько не в силі були наспіти з молитвою. Їм захотілося спати. Вони перестали, а відтак зараз полягали у сіно і заки Андрій та Івась скінчили, вони вже спали.

— Правда Івасю, що пан сотник гарний чоловік?

— Справді, я такий зразу був несмілий, що трохи не заплакав.

— Тобі треба осмілюватись до людий. Инше діло там, де були пани та їхні підпанки, а инше діло між козацтвом. Тут усі рівні.

— А що ми завтра робити мемо?

— Поперед усього підемо купатися. Туе є річка, хоч не така як Дніпро, але у двот більша, як сей потічок, над котрим ми вивернулися. Ходімо Івасю ще на двір. Я тобі покажу, якого гостинця я привіз сим хлопчикам. Андрійко розвинув полотенце і звідсіля виняв два коники деревяні, гарно розмальовані.

— Де ти се купив?

— На базарі. Хиба ти не бачив, скільки там цего добра водиться? Крамарі як раз під сю пору завозять, бо не оден запорожець схоче дитині купити.

— Якби ти мені був сказав, що тут є

такі хлопята, я бувби теж що небудь привіз...

— Привезеш нарік.

Пішли опять у шпихлір і полягали на сіні. На дворі змеркло́ся. Ще не хотілося їм зачиняти дверий, бо на дворі так гарно було. До шпіхліра заносило пахощами від цвітника, яких завела перед хатою панна сотниківна. У дворі стало стихати. Парубки виїздили з кіньми на леваду. Чути було, як в оборі корови жували... В ту хвилю показалося щось невелике на порозі шпихліра, тай відразу посунуло до хлопців.

— От і татарка навідалась, — говорив Андрій. Справді була се собака. Вимахуючи хвостом, вона пішла до Андр'йка, лизнула його по лици, обнюшила спячих дітий, поласилась коло Івася і лягла біля порога.

— Як таку сторожу маємо, то й шкода зачиняти дверий — говорив Івась.

— І я так гадаю. Підожди, я ще вкрию малих. Він нащупав покривала і повкривав їх. — Тепер можемо спати. Доброї ночи, Івасю!

У дворі чути було як сторожний козак проходжався та відмовляв молитви...

Хлопці спали до високого сонця. Пані сотничиха заходила до них кілька разів та не хотіла їх будити, поки самі не прокинуться. Аж промінне сонця заглянуло туди та засвітило їм у вічи, тоді і посхапувалися.

— Заспали ви небожата. Вставайте, купатися пора!

Максим і Омелько протирали очи і позіхали.

— Ану, хлопята, пошукайте під вашими подушками, що там найдете.

Хлопці повитягали розмальовані коники.

— А хто нам поклав? — спитали разом.

— Ану, вгадайте?

— Це ти нам пливіз із Січи? Вони страх раділи, що й купатись не хотілось їм іти.

— Ну, ходіть мерщій — налягав Андрій.

Вийшли усі, та попрямували до річки через розлогий сад. Тут садовини такої, що аж галуззе позгиналось і треба було його підпирати колами. Та перед Спасом ніхтоби свочу не рушив. Зараз за садом стояла велика сотникова пасіка. Тут панував старий дід Микита. Хлопці поклали собі з поворотом від ріки зайти до його. Через леваду йшла поміж високою пшеницею придоптана стежка аж до річки. Річка була степова з низькими берегами, поросла з краю лепіхом. Хлопці роздяглись. Андрій поліз перший у воду і позсаджував з берега хлопят. Вони зразу боязко держались його за шию, та відтак пішли у воду і стали плескатись та покрикувати.

Викупавшись завернули до пасіки. Дід Микита порався перед огорожею над улієм, який треба було поправити. Він і не счувся, як позаду його гукнув Андрій.

— Добрий день діду! чолом тобі бємо.

— Якого біса репетуеш та бжолу лякаєш — відозвався сердито дід. Згодом він обернувся.

— Ага! це ти Андрію? Коли приїхав?

— Приїхали ми учора вечером, сьогодні прийшли тобі поклонитися, а ти і сердишся, хиба так годиться?

— Чи я міг вгадати, що це ти? Давно твого голосу не чув, то й не пізнав, а тепер

здоровий будь та розкажи, що на Січи нового?

Хлопці цілували старого в руку, а він гладив їх по голові.

— Щож би нового? Січовики у похід на Татар пішли.

— Якіб вони Запорожці були, колиб у похід не ходили.

— Пішли з Донцями у купі.

— То й добре, більше їх буде, то й краще діло піде.

— А добичею треба буде ділити ся.

— Така та й добича на голодранцях Татарах, скільки кіт наплакав.

— То не варто було й трудитися.

— Варто трудитися, щоб козацтво не залежалось, не зледачіло.

Треба Татар провчити, бо хоч вони не те, що в давнину, а всеж ся собача віра шарпне нашого брата, коли лиш нагода трапиться.

— Воно й тепер так було. З микитинської паланки приходили на Запорожже козаки жалуватись, що Ногайці жити їм не дають.

— От бачиш, що треба було... Підождіть хлопці тут, я вам меду винесу. У пасіку не заходьте, бо сьогодня бжола розгулялась, то вас покусає. Дід пішов в пасіку, а за хвилю виніс кілька кришок меду на мищині. Хлопці взялись до меду. Та зараз стали туди злітатися бжоли...

Незабаром покликано їх від хутора. Хлопці справились з медом хутенько, подякували дідови і побігли. Максим і Омелько не могли наспіти за старшими. До того ще Омелько спотикнувся і впав, а через него перевалився

Максим. Оба добре чоломкнулись і стали плакати. Хлопці завернулись, щоб їх заспокоїти. — Від хутора заєдно їх кликали. Тоді Івась побіг передом, а Андрій йшов поволи з дітьми.

У хуторі покмітили якусь метушню. Сотник стояв з кількома старшими козаками з села і щось з ними балакав.

— Коли ви того певні, так нічого гаятись — говорив сотник. Хай сурмач перетрубить по селу трівогу, то зараз рушимо.

Козаки відійшли, а сотник прикликав Явтуха:

— Зараз поїдеш на розїзд з двайцятьма козаками. Чабани орду покмітили, я звелів трубити збір. Невеличкий кажуть загонець із півночи вертає та спочивати пристановився, тим ліпше для нас, та всеж воно — стереженого Бог стереже.

В тій хвилі почулась в селі сурма на трівогу. В селі заворушились, ладили зброю і тільки на коний ждали, бо вони були на пасовищи.

Явтух побіг в конюшню, а за ним з десяток сотникових козаків. За хвилю вийшли з відсіля в повній зброї і вели за собою осідлані коні. Хлопці ледви пізнали Явтуха. То вже не той балакучий, добродушний чоловяга, який віз їх сюди із Січи. Запорожець на всю губу. При боці шабля, за поясом пистолі, а позаду довга рушниця. Скочив на коня мов молодик, оглянувся поза себе, чи усі готові і виїхав за ворота. В селі аж клекотіло. Жінки прикликали дітий в хату, селом гнали чабани товар, вівці, коні, аж курява йшла.

Козаки стали ловити коний та сідлати.

— Степане! виведи мого вороного — гукав сотник, а сам пішов у хату.

Сотниківна подавала йому шаблю та пистолі зо стіни.

— Колиб татарва сюди вдерлася, так ховайтесь у кустарник на річці, в хаті усе добро поховати. Я більше нікого не беру опріч тих, що пішли з Явтухом. — Сотник вийшов на рундук і скочив на коня.

— Оставайтесь під божим покровом та нічого не бійтесь, казали чабани, що їх небогато.

Сотник поїхав в село. Уся остала на хуторі челядь стала зброїтись. Сотничиха подавала з комори шаблі, рушниці, списи, сокири, з льоху винесли порох та кулі і розбирали поміж себе. Сотничиха ходила усюди, чи усе в порядку. Не видно було, щоб налякалась. Вона лиш инколи споглянула з трівогою на дітий, на дочку, видко лише їх долею журилася.

Осаула Панько розпоряджав як і що їм робити. Казав посідлати коні, щоб були на поготівлю, колиб треба йти на підмогу. Сотничиха веліла набрати води у бодні, щоб було на поготові, колиб прийшлося тушити пожар.

За той час виїздили на майдан коло церкви щораз нові відділи козаків. Сотник розіслав сторожних на усі стророни села...

Надлетів посильний козак від Явтуха зі звісткою, що Татари справді рушили на південь поміж Михайлівкою і сусідним селом Сторожинцями...

— Не знати, чи Сторожинці рушились? Тодіб можна їх взяти. Та й так ніколи гаятись.

Він впорядкував свою ватагу і поїхали на край села, де й скрились поміж вербами.

В селі остали жінки, старі діди та малі діти. Усі ожидали кінця з трівогою. Давно вже Татари не показувались сюди. Андрійко з Івасем хотіли подивитись, та сотничиха завернула їх і приказала не відходити нікуди зі двора. — Тяглася довга година непевного вижидання. Усе життє затихло. Хиба собаки гавкали з дворів.

Аж нараз задудніло з того боку села, начеб від великого табуна коний.

Від села відозвалась проймаючим голосом сурма, почулись рясні мушкетні стріли, далі воєнний оклик, крик і гамір. Люде, що остались в селі хрестились і молились. Від часу до часу чути було голос сотника, що лунав аж сюди. Відтак змагався лише гамір, метушня. відірвані оклики.

Згодом надлетів посильний козак звіщаючи усім, що Татар розбито на порох.

Люде зраділи дуже від сеї вістки.

Козак пігнав на село і по приказу сотника порозсилано на усі сторони розїзди, чи часом який загін татарський де небудь не зачаївся. Розїзди мали їхати аж до сусідних сіл.

Тепер вже ніхто не вдержав дітвори по хатах. Особливо хлопці пігнали в село. За ними пішли Андрій і Івась. Та на селі не богато можна було цікавого побачити. На возах з високо настеленим сіном везли ранених. Вони мали позавязувані полотенцями голови, руки та ноги й постогнували. Кождого завезли до його оселі, знимали осторожно з воза і заносили до хат. Повезли кількох вбитих

прямо під цекву. Сюди б гли найблизші крівні і голосили по покійниках. Усе те наводило сум на ціле село.

Аж згодом надіхав сотник на своїм воронім. У нього була повязана полотном голова. На лици засохла кров. За ним їхала його сотня. Сотник видавав розпорядки осаулі, а сам підогнав коня прямо у свій двір. Сотничиха побачивши його таким, лиш руками сплеснула.

— Нічого не бійсь, жінко, говорив весело сотник. Трохи мене Татарин подрапав, та бач нічого мені, коли на коні сиджу; за те він сердега вже певно нікого не вкусить більше.

Сотник віддав коня хлопцеви і пішов по східцях у хату. Прикликали зараз Микиту з пасіки. Він узявся до свого діла, а сотничиха з дочкою йому помагали. Хлопці були на селі. На прикінци вели повязаних Татар по двох, їх окружали козаки з довгими списами. Із заду йшло кільканайцять молодиць та дівчат, дітий недолітків та кремезних парубків, яких саме відбили Татарам. То був татарський ясир пійманий десь далеко на Вкраїні. Народ стояв по краям улиці і цікаво придивлявся сьому походови. Люде показували собі пальцями і гуторили між собою. Цілий похід пішов у двір сотника. Сотник обмитий і завязаний чистим полотном стояв на рундуку, робити справу з бранцями. Зібралася сільська старшина: суддя, осаула, писар, десяцькі, отамани. Сотник був веселий. Йому подали його велику люльку і він закурив.

— Не довго воно, а так без люльки навкучилось, начеб три дні не курив... Гей жінко! перш усього звели бранцям дати їсти, вони

бідняги, Бог зна від коли не їли. Татари можуть підождати, хай вибачають...

Сотничиха пішла між бранців. Вони були знеможені, знуждані, голодні і спрагнені, За сотничихою йшли наймички, несучи цілі обеременки хліба, сушеної риби; винесли й бочку молока...

— Їжте люде добрі, будь ласка — припрошувала сотничиха, — а вонн мов зголоднілі вовки кинулись на їжу. За той час молодиці відшукали своїх дітий між бранцями, пестили їх, голубили, та аж плакали з радощів. Між бранцями була якась пані з гарною дочкою і малим хлопчиком. Хлопчик був так знеможений, що мов неживий лежав під вербою в холоді з заплющеними очима. Мати з дочкою сиділи затрівожені над хлопчиком. Його лице замарене було болотом. Довге біляве волосся позлипалось, закудовчилось. Панська одежина була подерта. Так само обі пані були в подертих одежах з розкудовченим волоссєм. Молода дівчина сиділа мов нежива сперши голову на колінах. Бідна мати йшла хитаючись до керниці за водою, бо саме хлопчина отворив очі і простогнав: води. Пані озиралась чим води набрати. Хотіла набрати в пригорщу, та руки у неї тряслись... її побачила сотничиха.

— А дайтеж хто сій пані якого корячка води набрать.

Андрій почувши се метнувся у хату за корячком.

— Андрійку, приклич там Микиту, кликала сотничиха йому у слід.

Сама пішла до пані.

— Не журись, моя бідна, сердешна, відпочинь, про дитину не журись. Я послала по нашого пасічника, він певно твоїй дитині поможе.

Від тих мягких слів пані заридала, вона хотіла йти з сотничихою до дитини та так заточилась, що мало не впала на землю. Сотничиха піддержала її в саму пору і повела. Хлопчина лежав мов неживий. Андрійко приніс корячок з водою, мати підвела йому біляву головку і напоїла. Спеченими губами проковтнув двічи і опять поклався на землю.

— Яка вода добра — заговорив по польськи.

Мати припала до нього і стала приговорювати пестливими словами. Сотничиха стояла над ними. — Ви мабудь голодні, зараз звелю принести вам молока.

— Спасибі вам, хай вам Бог заплатить, бо я не в силі, нічого у мене нема — і вона знов заридала.

— Андрійку, хай тут принесе Горпина глечик молока.

Надійшов Микита: — Хто тут скаліченний?

— Микито, голубе, — говорила сотничиха, — оглянь оце хлопя, та порадь що небудь.

Микита прикляк коло хлопчини і став його оглядати. Повів рукою по грудях, рухах і ногах, пощупав голову, обернув горі спиною і посмотрив крижів та ребер, відтак послухав ухом серця і довго держав руку на чолі.

— Нічого нема зломаного ні скаліченого. Він дуже знемігся та налякавсь..., зголоднів...

панська дитина не навична... нічого йому не буде... може трясця його візьме від того, що на землі спав, та на те ми порадимо, здоровий буде, не журись. Та ми його звідсіля візьмемо. Найкраще йому буде в шпихліри, бо в хаті горячо. Звели пані сотничихо принести яку сорочину чисту з Омелька або Максима, щоб його передягти в сухе, розуміється вмити його треба. Андрійко, подбай, щоб вода була, а я його занесу. — Він взяв обережно хлопця на руки і поніс в шпихлір, де тої ночи спали хлопці. Сотничиха пішла між инших бранців. Пані подалась за Микитою, а її дочка остала на місци, начеб не бачила, що довкруги неї робилося. До неї прийшла сотниківна Одарка та беручи її за плече сказала!

— Ходи зі мною, тобі передягтися як слід, геть на тобі плаття рознесли, що голим тілом світиш.

Панночка підвела очи, мов зі сну прокинулась, та не могла своєю силою з місця рушитись.

Одарка підвела її. Де мама? де Стась?— питає налякана.

— Не журись, голубко, вони безпечні, а ти ходи зі мною у мою кімнату, я тобі свою одежу дам.

А тим часом сотник на рундуку допитував пійманих Татар. До того прикликали козака, що знав татарську мову.

Татари звиняли себе, що вони й на думці не мали чіпати козацьких запорожських осель, що хотіли туди перейти у свій степ, везучи частину добичі із Волині, що цей саме загін

відстав від головної орди та припадком лише туди попався...

— Відкіля ви йдете, скажуть нам ваші бранці, а тепер ми порадимось зі старшиною, що з вами робити... Як ви гадаєте панове товариство?

— Що тут богато говорити, обізвався суддя. Вони бісурмени напали християнський край, узяли християнський ясир, за це їх треба покарати, бо вже, не поведемо їх на базар продавати, як вони нашого брата, їм треба відрубати голови тай біді край...

— Так буде найкраще — обізвались инші — тай найменче клопоту...

— А я би не так казав, говорив сотник. Подивіться, скільки їх тут. Скільки би тут голов відрубувать треба: рука зомліє. То не лицарське діло повязаним рубати голови. Правда, що вони нас не чіпали, бо не чути було. Подумайте, скільки тут робучих рук змарнувалобся, Я так гадаю: Розділім їх поміж громаду, на кождий двір по скільки випаде. Хай нам роблять коло хліба, бо тепер саме пора, а в осени по роботі пустимо їх на усї чотири вітри. З того будемо мати ще й сю користь, що не зачіпимо тих чортяк. Коли їх подратуємо, то шельми прийдуть до нас цілим загоном, а тоді може бути нам халепа. Чеши дідька з рідка...

— Розумне слово сказав ти, пане сотнику, так буде найкраще. Хліба у нас доволі сього року, конячого стерва знайдеться, бо вони сала не їдять. горілки, меду не пють, а робучих рук треба. Півтори сотні наших пішли з січовиками... Так буде найкраще.,.

— Згода панове?

— Згода!

— Проголоси це, козаче, бранцям і скажи, що як би котрий поважився втікати, так неперемінно повисне.

Перекладач сповістив Татарам присуд старшини і вони дуже зраділи. Вони стали кланятись сотникови і присягати на Магомета, що жаден не втече.

Зійшовся повен двір козаків і стали паювати поміж себе бранців.

Тепер прикликали християнських бранців перед старшину. Вони стали кланятись, хапати сотника за одежу та дякувати...

— Не нам дякуйте, люде добрі, а Господеви небесному, що вас освободив з неволі. Те що ми зробили, зробилиби й другі козаки, бо це наше святе діло обороняти християнський народ від бісурмен; а ви мені скажіть, з відкіля ви?

— Ми усі з Полонного близь Острога. Нас захопила татарва у полі при сінокосах. Село спалили, народу вибили тьму, спалили і зрабували панський двір, вбили завідчика, а його жену, дочку та дитину у полон взяли. Вони тут між нами. Наволоводили нас Господь знає куди, ми терпіли голод тай спрагу, водились ми більше тижня, та прийшлоб ся нам пропасти, так як багато нашої дрібноти заморилось, та вас Бог прислав нам на вибавлення...

— Наші козаки розберуть вас як гостий до своїх хуторів, відпочиньте, відживіться, а опісля подумаємо, що робити треба... Гей панове товариші, а заберіть тих бідних до себе

у дворі, у мене також який десяток може приміститися... А де люде добрі ваша пані?

— Нею пані сотничиха піклується.

— А який той ваш пан був? — спитав один козак, що колись теж панським підданцем був, поки на Запорожже не втік.

— Поганий був чоловік, панщиною мучив, карав...

— За те покарав його Бог, а тепер його жінка та діти під козацьким тином остали, тай то ще благодать, що у Крим не попали, а то ще гірше було би...

— Миби їм куска хліба не дали, бо далебі не заслугують на те, обізвалась одна молодиця із пійманих...

— Гріх тобі таке говорити, — перебив сотник. Досить для неї кари, досить. Чоловіка втеряла і з пані зробилася жебрачкою, та потому з своїми підданцями татарську падлину мусіла жувати... Я її кривди не зроблю, хоч, у мене їй панства не буде...

VII.

Малого Стася передягли в одежу Омелька. Микита напоїв його зіллєм і прикрив кожухом, щоб зіпрів. Його не відступала ні на хвилю. Сотничиха принесла їй свою одежу і трохи теплої страви. Панночкою займалась Одарка в своїй кімнаті. Вона прибрала її в свій найкращий одяг, в мережану сорочку, зелену спідницю, наділа на неї корсетик та ще й гарне намисто на шию з великим дукачем почіпила. Її гарну головку і полове мов лен волоссє причесала і квітку почепила. Панночка ще не відійшла з переляку. Позволяла з собою робити, що Одарці захотілося.

— Якаж гарна з тебе дівчина — говорила Одарка, підступившись трохи, та приглядаючись навіддаль. — Далебі, що й рідна мама не пізнає... Ой лишенько, булаб і забула; Таж в тебе черевиків нема... твої підрались геть, підожди голубко, є в мене зайві і черевики і паньчішки, усе тобі дам, лише не будь така мов мертва. Та дякуй Богови, що тебе із татарського пута освободив, гіркаби тобі доля була. Біда нашій сестрі у татарську неволю попасти. Тебе би одлучили од матери од братчика, та якому препоганому туркови у гарем продали... А як тебе звуть, панночко.

— Я звусь Марилька...

— Себ то по нашому Марійка, так я тебе і звати буду, бо тамто чогось мені не складно вимовляти... У тебе батько-є?

— Його Татари вбили — говорила Марилька тай розплакалась...

— Так йому було на долі написано, хай з Богом спочиває, та ти сердешна не плач, шкода твоїх сліз, ними його із мертвих не воскресиш... Кілько то наших козаків гине, та щож діяти?.. Ну, не плач бо, перестань. — Одарка припала до неї обняла за шию і стала цілувати...

— Надягни ще паньчішки мої, черевики, я тебе до мами твоєї поведу, вона в шпихлірі, коло твого братчика. А як його звуть?

— Стась...

— Я не знаю, як воно буде по нашому, та я поспитаю батенька, він усе знає. Ви певно Ляхи будете...

— Так...

— Ну, все одно, коли ви лиш хрещені, то у нас між козаками біди вам не буде.., Ну, тепер, Марійко, коли ти так гарно прибралась, я поведу тебе в світлицю та батькам покажу... Тут сидів за столом сотник і частував старшину медом. Сотничиха припрошувала гостий.

— Матусенько, поглянь, се моя нова подруга, зовіть її Марійкою.

Усі подивились. Дівчина вийшла на причуд гарна...

— Здорова була, панночко, — привитали її усі. Сотничиха поцілувала її в головку.

— Булиб за тебе, небого, Татари узяли великі гроші, каже суддя, дивлячись на її вроду, а сотник перебив: — А тепер хай вибачуть, бо не візьмуть... Чи ти дівчино їла що небудь сьогодня, бо із сих цяцьків, що на тебе Одарка поначіпала, ситою не будеш.

— Яб хотіла маму побачити — говорила Марійка, вже по українськи.

— Ляшка, а по нашому добре балакає — відозвався дядько Явтух, що сидів посполу зі старшиною і попивав мід...

— У мене була пістунка із Українців та я від неї і навчилася.

— Ходи, поведу тебе до мами — казала Одарка і повела її за руку у шпихлір.

Челядь, що стояла на дворі і не пізнала тепер тої обідраної татарської бранки...

Зближаючись обі дівчата до шпихліра стрінули діда Микиту, що саме виходив від хорого хлопчика.

— А як там з ним? — питає Одарка.

— Нічого, здоровий буде. Вже пріє по липовім цвіту, а се знак, що й трясці не буде

— відповів дід на ходу у свою пасіку. Марійка від того дуже зраділа..

Пані дуже здивувалась, побачивши свою доню в такім одягу.

— А ви, мамо, як передяглись? — спитала Марійка, побачивши свою маму одягнену в убранне сотничихи та ще з повязаною хусткою на голові.

Обі посміялись із себе, перший раз засміялись від того нещастя, яке їх стрінуло.

— Слухай, Марійко — говорила Одарка. — Коли ти чого небудь забажаєш, зайди до мене у кімнатку. Одарка відійшла.

Марійка присіла біля матери на сіні:

— Які вони всі добрі для нас — заговорила перша Марійка, як вони нами піклують ся мов рідні...

— А я страх боялася йдучи сюди. Мені все говорили. що то народ дикий, безсердечний, що вони до нічого більше не вдались, як у полі на панщині робити, або рабувати, а воно ось що... Як ми нераз против них грішили, що з ними пани на Вкраїні не витворюють, а воно ось що показуєся.

— А я передчувала, що воно не так є, як говорили про них наші. Нераз я плакала, як покійний тато казав їх за що небудь тяжко каратн, карати без серця, без милосердя...

— Про батька не ялося тобі, доню, говорити слів догани. Він так робив, як усі пани робили, бо всі тої думки, що Українців можна удержати в послуху гострим поступованнєм, не попускаючи їм в нічім на сден волос...

— Та вжеж, воно треба було провірити, як воно є. Кілько то сліз пролито було і за

се мабудь нас Бог скарав, і ми тепер діди. Марійка закрила лице долонями і заплакала...

— Ніхто Божих шляхів не провідає... Коли се була кара, так ми свої гріхи спокутували.

— Дай Боже, щоб се був край нашій біді...

Тимчасом на дворі було дуже гамірно. Бранців християнських остало небогато, бо розібрали їх козаки по своїх хатах. Челядь стояла гуртками і розказувала усілякі пригоди нинішнього дня. Поміж ними вертілись Андрійко з Івасем, щоб розвідати про те, чого самі не могли бачити. Їм жаль було, що пані сотничиха заборонила їм віддалятись від хати. А люде розказували собі, як Чабан Омелько їдучи за кіньми, покмітив в степу татарський табор, як він не показуючи нічого по собі полишив коні на божу волю і завернув що сили в село, щоб звістити людий про небезпеку. Оповідали відтак, як справно Явтух їх підглядав, як повзав гадюкою під сам табор, поки не розвідав усього, чого йому було треба. А вже найцікавійше було, як пан сотник зі своїми козаками вдарив з боку на втікаючий татарський табор, як вгнався в середину перший на своїм воронім кони, як рубав завзято. Хлопці чуючи се аж горіли з радощів та жалували, чому вони ще не козаки і не можуть ворога бити.

Від того часу плило життя нах уторі сотника Жмута так одноманітно, що й говорити нема про що. Послідню пригоду стали люде забувати. Лише хлопці малі вигадували по селу ігрища в татар та козаків.

Настав відтак оден тиждень слоти. Дощ падав день у день. Тодї хлопцям страх навкучилось, а сотник звелів собі відчитувати минеї, які дуже уважно слухав. У ті дни заходили до нього козаки сусіди, приходив місцевий священик і вчитель. Сиділи у хаті, а Андрійко читав книжку про святців божих своїм дзвінким голосом. Инколи приводив вчитель кращих хлопців із своєї школи, приходили два поповичі Танас і Пархомій, яких вчив батько дома, і виручали Андрія, коли змучився. Сиділи було так довго в ніч. На дворі хлюпав дощ, небо зайшло хмарами, а вони усі сиділи в хаті. На прикінци сотник частував гостий медом і тоді розходилися по домівках.

Слота трівала цілий тиждень. По улицях стояло болото, річка мала повні береги води. Слота дуже людям надоїла, бо то вже і хліб з поля було час збирати. Люде споглядали на небо і всіляко ворожили.

Аж по тижни став подувати вітер. Хмари рідшали. Місцями показувались полоси голубого неба, инколи блиснуло сонце ясним промінням. У вечір хмари понесло геть і на чистому небі показались ясні зорі. Таку новину приніс козак у хату сотника, де опять зібрались слухати слова божого.

Від того усі зраділи. Кождий міркував, до якоїби роботи взятись йому завтра. Робота в полі дуже припізнилась.

— Не знать, як людям догодити — говорив сьвященик. Иноді така посуха, що годі діждатися водиці небесної, а иноді знова таке ллється, що на цілий рік би стало.

— Все те від Бога — обізвався вчитель

— а чоловік, щоб який мудрий, того не переіначить.

— А воно є такі мудрці, що хмару стягне або відверне...

— Не говори так, Пархоме, — упоминав пан-отець — нема таких мудрців, се одному Цареви небесному таке можна...

— Що ні говоріть, пан-отче, а такі люде є. Мій покійний дід розказував, що такого знахора знав і його чудеса на вічи бачив...

— То сей знахор напевно з чортом покумався, се чоловікови не під силу...

— Того я не знаю — продовжав Пархом — за се покійний дід нічого не говорив. А каже таке: було, як наближається чорна хмара, той чолсвік — я забув його імення — вийде на поле без шапки, ходить границею наших піль і якісь молитви відмовляє, руками вимахує, та такий тоді, що не приступай та не чіпай, він начеб нічого не бачив, не чув. Ходить так, аж цілком знеможеся і таки де небудь на межі між ланами мов неживий впаде. А хмари колотяться, мішаються, в них клекотить, начеб вода варилася, а відтак геть завернуть і підуть боками... То сей чоловік таку працю звичайно опісля відлежав, не міг ні рукою ні ногою рушити... А се, що ви кажете, буцім то він з чортякою покумався, то неправда.

То богомільний чоловік був, у церкву як слід ходив...

— Молитвою щирою та твердою вірою можна усього доконати — говорив священик. Ісус Христос, наш спаситель глаголе до апостолів своїх: колиб у вас на стільки віри

у серцю, як гірчичне зернятко, ви би одним словом цілі гори з одного місця у друге переносили та переводили...

— Вже ви за чортяку куме і не говоріть він на те й є, щоб людям пакостити, а не помагати...

— А часом то й чортяка людині віддячиться — говорив козак Прокіп Задерний.

— Мій покійний батько розказував, що у давнину, під Каневом у балці над Дніпром Запорожець жив. Він з чортом не знався, але знав таке, що чортяку побачив. Бо то не кождому чоловікови се можна. То є таке сало, не знаю з чого воно береться. Помажеж ним око, так зараз і бачиш усю чортову сімю.

Такого сала і той Запорожець звідкілясь роздобув. Йде він раз над Дніпром на рибу. Аж глянь над болотом в очереті чортяка сидить. Старий чорт був, а такий збіджений, обдряпаний, аж жаль було глянуть. Сидить тай задумався. Аж гульк із очерету вовк виходе. Покмітив чортяку тай закрадається. А відомо усім, що вовк чорта так схрупає, начеб ягня. Так, так. Чорта або св. Юрий громівкою вбє, або вовк ізість. Без того, то вони так би на світі намножились, що нашому братови не булоб де жити. А св. Юрко, то так начеб осаула над вовками. Він ними розпоряжа, а вони слухають.

— Та ти, Прокопе, договори вже раз, що з тим чортом сталося?

— А нічого не сталося. Лише що вовк ладився до скоку, а Запорожцеви жаль стало, та як не гукне: — Бережись, чорте! А чорт

іно оглянувся тай гульк у болото. Вовк завернув і пішов у ліс.

Згодом якось, у ту сторону Ляхи зайшли. Вони тоді розбили козаків і брались геть винищити козацький рід. Розіслали по Вкраїні команди, що за козами усюди нюшили. Дізналились Ляхи і за того Запорожця. Оточили балку довкруги і вже булиби його піймали. А Запорожець сидить собі у своїй землянці і нічого не знає. Приходить до нього пан у хату:

— Здоров козаче!

— А здоров!

— Ходи на зорі поглянуть...

— Які там зорі, на що вони мені?

— Ходи козаче, не гайся. Ляхи балку обступили, живого піймати тебе хотять...

Запорожець виходить на світ, рушниця у нього в руках. Йде в оден бік балки — Ляхи, у другий бік, Ляхи. А панок усе за ним слідком та посміхається:

— Ну, кудою втетеш, козаче?

— Бачу, що нікуди мені втечи. Прийдеться загинуть, та не дешево продам я своє життя. — Він подався у землянку, щоби звідсіля оборонятись та тут загинуть. А панок йому:

— Я тебе ізбавлю, каже.

— Не твоя сила. Так мені і пропадати...

— Ні, не пропадеш, сідай мені на спину...

Запорожець гадає собі: їздив я на ріжних конях та ще й на панови попробую.

Поліз він панови на спину, чепився руками за шию, підобрав ноги, а пан як свисне собою в гору, аж під хмари, і так заніс його аж під саму Січ і там його посадив.

— Порадь собі сам тепер, моя сила на Січ не може.

Запорожець бачить вже, з ким діло, тай каже: — Спасибі, тобі антипку, що від загибелі вибавив, та коли ти гадаєш, що я за це тобі душу свою запишу, то нічого з того, краще занеси мене назад у балку, хай мене краще Ляхи замордують...

— Нічого я від тебе не хочу. Я лише за те тобі відплатився, що ти мене від вовка остеріг. — І з тим словом чортяка мов під землю провалився... а Запорожець помандрував у Січ...

— Не пристойно нам такі речі слухать — говорив священик, краще ми скажім господареви: доброї ночи і ходім во свояси...

На другий день взялась дуже гарна погода. Сонце світило від самого ранку. Люде ладились з косами та серпами у поле. По цілім селі чути було клепанне кіс. Ладили вози. Дітвора вийшла гурмою на улиці, ступала по калюжках води, згортала свіже болото і робила буханці, вареники...

Як вже сонце підійшло вище, село опустіло. Остались лише діди, немічні і жіноцтво з дітворою.

Січовим школярам не було ніякої роботи. Вони зайшли на попівство і стоваришилися з поповичами. Ходили разом ловити рибу в річці. За ними йшли слідом Максим, Омелько та малий Стась, якого прозвали Остапом. Пані зразу не хотіла хлопця від себе пускати, та він так напирався, що годі було його здержати.

Марійка товаришувала з Одаркою. За те пані не знала, куди дітись. Козацька простота її разила. Вона була, що правда, до усіх приязна, та не могла зі своїм теперішним положенням зжитися. Завважала се пані сотничиха. Зразу думала, що се задля несмілости і старалася паню осмілити до себе. Згодом пані дала її пізнати, що пані-шляхтянка, то не те, що козачка.

Одного разу зачула сотничиха, як пані докоряла дочку:

— Ти до краю спростачіеш та козачкою станеш, що ніяк тебе буде у наше товариство повести.

Сотничиха сказала про се чоловікови.

— Хиба я не бачу? При найблизшій нагоді звелю відвезти їх у Київ, хай про себе промишляють.

А хлопцям було тут наче у раю. Сотник звелів Явтухови вчити їх їздити на коні, „щоб козацькі діти не марнувались". Тепер вже і про Січ забули і радіби тут на все остати. Кілька разів їздили з нічліжанами у степ, возили з поля хліб, а час минав стрілою.

Наспіла пора відїзду. Сотник звелів Явтухови відвезти знов хлопців. Тоді окрім воза на якім їхали, навантижили другий усякою провізією для школи. До того ще сотник дав Явтухови капчук з червінцями для шкільного січового отамана.

Усі дуже щиро пращали школярів. Сотничиха мов рідна мати супроваджала іх, а нанна сотниківна понадавала повні пазухи горіхів, медівників та пряників, щоб у дорозі було що їсти. Стара Горпина аж заплакала пращаючи

їх. Вона заєдно голосила, що їх більше вже не побачить, бо ій сього року вмирати прийдеться.

Навіть пані з дочкою та синком вийшли хлопців пращати.

— Тями, Андрійку — гукав сотник з рундука — нарік приїзди знову та привези зі собою того кудерявого баранчика...

Дорога на Січ відбулася без жадної пригоди. Тепер степ трохи не так виглядав. Лани блищались стернею, трава місцями покошена, а далі зісхла від сонця встелювала степ сірожовтою соломою...

VIII.

Вернувши на Січ, застали вже козаків, що у поход ходили. Похід повівся як слід, козаки навіть не йшли до Криму. Покарали добре степових Татар, побили, набрали табунів коний. Відтак мурза тої орди заключив з козаками мир і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чіпати. На тім похід і скінчився.

На Івася чекав нетерпеливо дядько Касян. Стрінувши хлопця трохи його не задавив в обіймах, так дуже радів.

Для школярів началось звичайне життє у школі при науці, серед таких самих обставин, як і перше.

Минуло так пять років. Що року приїздив за ними Явтух і забирав їх у Михайлівку. По пятім році Андрій вийшов із школи і перейшов до новиків, себто до тих, що ще козаками не були, а під рукою козаків старших вчилися козацького военного ремесла. Та мимо того він не перестав дружитися з Іва

сем і вони нераз нагадували собі, як то гарно буде, як вони стануть козаками товаришами і тоді по козацькому звичаю заприсягнуть собі у церкві побратимство. Молодики ходили з козаками у недалекі походи, а коли молодикови довелось доконати щось таке, чого від нього не вимагалося, тоді товариство приймало його до гурту, і час його молодництва переривався.

Січові козаки робили усіляку службу для Січи. Ловили звіря, рибу, їздили на розїзди, на посилки, перевозили людий через ріку. Андрійка передали під руку старого перевізника Охріма Хвоста, длятого, що він добре анався з водою.

Одного разу приїхало на Січ посольство московського царя. Було кількоро знатних людий, а між ними думний дяк Фома Васаров. Він привіз Запорожцям богаті дари і упоминки. Цар просив козаків, щоб дали йому військову поміч.

На Січи був звичай приймати послів від чужих держав з великими почестями. Тож і тепер кошовий батько вирядив їм на зустріч старшину козацьку. Посли стояли на другім березі ріки. Старшина козацька зійшла на порон і перевізник відчалив від берега. При обслузі порома був і Андрійко. Він бачив усе, мав нагоду придивитися цілій церемонії, повитання. Московські посли були одягнені в довгі халати з шовкової золотом тканої матерії, в великих кінчастих шапках, рамованих дорогим соболевим футром. Козаки у гарних оксамітних контушах, в сапянових чоботах на срібних підківках з шаблями та пістолями за поясом вийшли на беріг і подались до московських

шатрів. Тоді вийшли і Москалі та стали собі обопільно кланятись. Андрійко побачивши тих бородачів та прирівнюючи їх до гарних, складних козаків з чисто обритими лицями та головами з довжезними вусами, сміявся в кулак. Москалі у своїх халатах були неповоротні. До того вони держались з такою повагою задерши голову в гору, начеб їх хто на коли настромив.

Наговоривши собі цілу копицю чемностий на повитаннє, пішли всі до ріки. Козаки пустили гостий поредом. Так само було, коли прийшлося входити на пором. Відтак відчалили пором від берега і він помчався на ріку...

Не знати звідкіля взялась на ріці більша филя. Вона закрутила пороном і обернула його боком. Керманич заперся кермою і вона зломилася, а пором поплив безвпинно долі водою.

Тоби ще нічого, та на противнім березі, куди саме рвуча вода несла пором стояла над берегом камінна скеля. Заходила небезпека, що коли филя вдарить пороном о скелю, так піде він непремінно в драбезґи і усї потопляться. Порома не сила було здержати. Козаки поскидали контуші, повідпинали шаблі і ладились скакати у воду. А що зробити з Москалями? Ледве, чи они знаються з водою, та чи дадуть собі раду. Москалі дуже налякалися. Вони знали, що приходиться їм послідна година. До того ще оден керманич, що хотів веслом здержати пором, втратив рівновагу і пірнув у воду. Заки його голова показалася на верх води, пором був вже далеко...

Тоді Андрій скинув із себе свитину, сорочку і штани, поскакав на перед порома і

скочив у глубоку воду. Усім здавалося, що він хоче втечи від небезпеки. Андрій тимчасом показався на верх води і плив що сили до берега. На його плечу видно було линву, що одним кінцем потапала у воді, а другим була привязана до порома. Андрій плив дуже швидко до берега. Доставши ногами дна, він хопив линву обіруч і з тяжкою бідою, поки линва не напружилась вийшов на беріг. Він став з усеї сили тягнути пором до берега. Та вода душа була від него, і булаб його неперемінно потягла до себе. Андрій йшов берегом, держачи усе линву в руках, поки не натрапив на березі грубезну вербу. В одну мить завинув линву за пень верби, та ще обкрутив кінець довкруги грубої гиляки. Пором задрожав так, що московські посли аж попадали, і став колихатися. Було се яких пятьдесять кроків від тої небезпечної скелі. Андрій став що сили кликати помочи. Козаки бачили з берега, що діє ся, та ніхто не знав, як сему порадити. Усі були певні, що не минути поромови скелі, та що прийдеться їм напевно загибати. Тепер бачучи що сталося, козаки стали бігти що сили до того місця. Десяток сильних рук чепилися линви і стали притягати пором до берега.

— Як ти хлопче називаєшся? — спитав старшина Андрія, що стояв на березі голий, та важко дихав від утоми.

— Перш одягнуся, а опісля скажу, говорив Андрій.

Він скочив на пором, трохи по дорозі не перевернув товстого московського посла і став одягатися.

— Та це Андрій Грушка, новик, що йно

перед роком січову школу покинув, говорив керманич...

— Грушка? еге-ж! Твій батько на морю загинув, славний козак був, під Очаковом, тямлю добре — ну в батька вдався, та нам життя вратував... спасибі синку, — старшина погладив його по мокрій голові.

— Какой маладєц, спасібо Андруша. Как тебя зовут Ґруша? так лі?

— По вашому либонь ґруша, а по нашому таки Грушка...

— Всьо равно, любєзній мой. Панімаєш что ти, здєлал? Ти спас житє вєрних дітєй васточнаво царя.

— Або я знаю чиї ви діти будете, спас, чи не спас, а зробив як слід було, коли керма зломилась.

— Харашо мальчик, ми тєбя царскі пажалуєм.

— Та чого мене жаліти, коли міні нічого не сталося, говорив Андрій сміючись... Колиб я був втопився, то й вам так би було, і не жаліли-би...

Козаки стали сміятися.

— Как он рєзко вазражаєт! говорили Москалі — какая дьорзост!

— Не дивуйтеся ваші милости, він не розібрав як слід вашої речі - оправдував старшина.

Посли поглянули по собі, а далі стали скидати гроші, які оден хотів передати Андрієви.

— Спасибі вам панове, я не візьму, мені не треба, за гроші я у воду не скакав.

— Візьми Андрію, а то обидяться, вони-ж посли великого царя, це вони тебе нагороджують. — Андрій узяв гроші та впустив у свою кишеню.

— Спасибі вам мої добродії за почесне і здорові будьте — він хотів йти, та старшина задержав його:

— Тобі слід хлопче поцілувати їх в руку.

Андрій од нехочу обійшов усіх Москалів цілуючи їх черг ю по руках.

— Ти грамотний? — питав думний дяк.

— Я скінчив січову школу і знаю грамоту добре..

— Ми возьмьом тебя в Маскву, мальчик, говорив думний дяк.

— Спасибі, я із Січи не пійду, відрубав Андрій і пігнав до пристані.

Тут обступили його зараз козаки і стали допитуватися, що і як,

Тимчасом посли пішли у Січ. Із січових валів гримнула гармата на повитанне великих гостий. На стрічу вийшов кошовий батько і по повитанню повів гостий у хату. Сюди позносила челядь скрині з подарками для Січи від московського царя.— Коли кошовому розповіли сьогоднішну пригоду, він каже:

— Бравий хлопець, у свого батька вдався. Як гадаєте панове, йогоби слід у козаки вивести...

— Молодий, але проворний та розумний з біса. Я тамлю, як кілька літ тому школяра товариша з топелі виратував..і

— Приклич його сюди, каже кошовий до посильного козака.

Побігли до перевозу за Андрієм.

— Ходи небоже, кошовий кличе.

— А то чого?

— Не бійся, бити не звелять...

Андрій пішов так, як стояв. Кошовий подивився на його, і каже:

— Мені здавалося, що то ще дітвак, а то козак мов дубок. Слухай хлопче: за це, що ти сьогодня зробив, що тільки людям життє вратував, і то послам великого царя православного, ми тебе в козаки — товариші переводимо. Ти підеш до переяславського куреня. Одежу та збрую видасться тобі з січової скарбниці, ти заслужив на це...

— Спасибі ясновельможний пане за честь, спасибі і за подарки, та в мене є свої гроші не то що на одежу, але ще й коня за це куплю.

— Ов! а звідкіля ти гроший роздобув? У похід ходив, що?

— Ні, отсі добродії мене, як вони кажуть, пожалували, та гроший богато дали за те, що трохи в воді замочився...

— Так буде як я кажу, а гроші сховай. Тобі треба до куріня вкупитися та товаришів як слід почастувати — ну йди з Богом. Коня поки що тобі не треба. Твоя доля не на коні, а на байдаку, ось що. Ну, йди собі з Богом, та зайди в канцелярію, щоб тебе у список замістили...

Андрій не чув землі під собою, так радів. З канцелярії пішов у складню січову, де видали йому одяг і збрую. Зараз і передягся. Надів шкапові нові чоботи, широкі з матнею штани, надів зелений жупан, підперезався цвітистим поясом, припняв шаблю і надів високу

овечу шапку з червоним дном. Пробував покрутити вуса, та його ще не було, бо йно що мох засіявся. Перш усього пішов у школу. Колишні товариші зразу його не пізнали, а далі дуже зраділи, обступили його довкруги та стали випитувати. Івасеви аж очі світилися з радощів:

— Така нагла переміна з тобою Андрію, скажи, як воно сталося?

— Нічого, сьогодні я Москалів з топелі виратував. Нашим булоби нічого не сталося. Я знаю, вони булиб поскакали у воду тай виплили, але довгополим москалям булоб капут...

— І за це тебе в козаки перевели?

— Не тільки те, ще Москалі добряги цілу пригорщу червінців дали.

— Ну, тепер хлопці, здорові бутьте, я опісля до вас зайду, тепер міні до куріня пора...

— До переяславського...

— Там дядько Касян Бистрий записаний.

— Я се добре знаю і тому міні би його поглядати треба.

Андрій відійшов бадьорно. Він підпустив шаблю так, що аж по землі волочилась. Хлопцям трохи очи не повилазили, так дивились за своїм колишнім отаманом. Андрій стрінув на базару Касяна.

— Ах ти дітваку коханий, чував, я чував, та шукаю за тобою усюдечки, де ти пропадав? Ходи-ж хай тебе обійму...

Касян обняв кріпко Андрія та вицілував сердечно: — Ось воно як, не давно такий дітвак, що на руках його носив, а тепер: дивіть на його. Ну, хай тебе ще раз чоломкну. — Ага! У який курінь тебе записали?

— У твій, дядьку, у переяславський...

— Я тобі тепер не дядько, а товариш — ходи я тебе проведу... Ти знаєш козацький звичай?

— Знаю.

Пішли до куреня. На дворі на призпі сидів як раз курінний отаман Панько Кабиця з осаулом і кухарем.

— Кланяюсь тобі батьку отамане, нового товариша привів. Сюди його кошовий призначив...

— Яке діло кошовому до нашого куріня? Сюди головусів не приймається. Йдіть собі до шкільного куреня, там вас певно приймуть...

— Та ти батьку не гнівись. У школі ми вже побували, а тепер отсей мій товариш таке гарне діло зробив, що йому старшина дальший час новицтва подарувала та в козаки вивела.

— А щож він такого великого сьогодня зробив?

— Московських знатних людей від топелі спас.

— Саме тому не приймається, говорив осаула, хайби уся Москва втопилася, не треба було ратувати.., Отаман став під вусом підсміхатися, а далі питає:

— Щож ви дасте за це, що молодика у наш курінь приймемо, наш курінь не аби який, на усю Січ славний.

— Дамо, на скілько нас стати, говорив Касян кланяючися, усі гроші дамо, що від москалів добули...

— Ну, глядіть, аби чого не затаїли, а то проженемо.

Андрій знав добре, що це лише така церемонія, що його не можуть не приймити.

Він узяв усі гроші і висипав курінному кухарови у пригорщі...

Кухар пішов зараз на базар, купити чого треба, а отаман узяв Андрія за руку, посадив біля себе, та став приязно з ним балакати. Отаман знав добре його батька.

— У тебе Андрію, є ще яка рідня на Вкраїні?

— Господь святий знає, про це нічого батько покійний не згадував...

— Ти ще дітваком був, коли покійник загинув, та я знаю, що в тебе сестра була, Анною звалася. Она була далеко старша від тебе.

— Я її не затямив у нашій хаті.

— Она давно перед тим, заки ти вродився, вийшла заміж...

— Ледве, чи я стрінуся з нею. Прийдеться на завсігди лишитись сиротою, та ще й без роду...

— Не ти оден, така наша доля усіх. За це хай Січ заступає тобі усьо і батька й матір і рідню...

В ту хвилю надійшов Івась з Максимом. Івась був дуже сумний...

— Здорові були, говорив отаман, сідайте, та гостями будьте, це певно твій брат...

— Брат, та приходиться розлучитись зним...

— А це що? питав Андрій.

— Ось оно що. Батенько розвідав від козаків, що я вирвався з татарського пута та на Січи живу. Батько переказував, щоб я, або Максим до дому вертали. Він сердега нездужає

жає, та перед смертю хоче котрогось з нас при собі бачити...

— Мені їхать не можна, каже Максим, бо мені ще не забули задля чого я втікати мусів, мені би пани того не подарували. Івасеви инче діло. Його поневолі татарин захопив...

— Треба міні їхать, говорив Івась. Батькова воля свята, і треба її вшанувати...

— Так воно повинно і бути, говорив отаман. Четверта заповідь господня наказує батька слухати...

— Якже ти Іване поїдеш сам? Така дорога, степ...

— Ось як ми обміркували, говорив Максим. За кілька днів вертати ме московське посольство. Кошовий доставить їм який десяток козаків для безпеки. До їх прилучиться Івась. Коня я йому сам роздобуду. Посли поїдуть до московської границі на Путивль.

— Мені здається, що дорога вийде туди на Лубни, то до Гаврилівки вже недалеко буде і потрапить хочби й сам...

— Ти Івасю вернешся? питає Андрій.

— Як йно не загину та Ляхи мене не вбють, так певно вернуся, панщини робити не піду, коли хочеш так і побожусь хрестом святим. Колиб не батенько, я би звідсіля не рушався.

— А мені не судилось бачить його на сім світі, сказав сумно Максим.

Посли вертали аж через тиждень. Кошовий наділив їх дорогими подарунками, як тоді було в звичаю і вивів аж над ріку. Для забезпеки дав ім на сторожу двайцять козаків. До

тої ватаги пристав і Івась Чорноусенко. Максим дав йому коня та приладив харчів на дорогу.

За рікою пустились в степ. Посли їхали на возах. Козаки їх супроводжали.

Поки їхали в межах запорожських, Москалі відносилися до козаків як так ввічливо. Та чим далі, вони ставали гордими, а до козаків відносились грубо та непривітно, називали іх хахлами.

Осаула, що проводив козакам ледве здержав своїх козаків, які збиралися при нагоді вибити Москалів та лишити іх самих. Осаула мусів часто пригадувати їм, що кошовий наказав супротив того посольства.

— Колиж воно годі видержати. На таку зневагу то аж рука свербить, так би йно хляснути по пиці.

— Найкраще до їх нічого не говорити, та не відзиватись, уговорював осаула.

— Як не відзиватися, коли ця погань сама у вічи лізе. Ти йому подай це та те, услужи.

— Хиба-ж справді ми їх холопи, чи що?

Напружене зростало з кождим днем. Оден з московської челяди раз на нічлігу став сваритися з козаком, а відтак вдарив його нечайно в лице. В туж мить козак хватив кацапа за бороду та давай кулакувати по пиці, аж його спосочив. Йому скочили другі з помочю. Козаки обстали опять за товаришем і счинилась така метушня, що Господи. Не можна їх було розірвати, що ні робив осаула. Щастє, що до шабель не взялись, а таки так завели кулачню, перемогли москалів і здо-

рово побили. Думний дяк став козаків лаяти по московськи, а відтак прикликав осаулу:

— Слушай ти праклятий хахол, єслі ти не ѓдержіш твоїх разбойніксф, так я тебе морду разобю, ґалаву адсєч прикажу, панял дурак? тепер пашол вон! Осаула закипів увесь і вдарив рукою по шаблі:

— Ваша милость не важся мене лаять, бо як ти мені кажеж дурак, то я тобі скажу: ти кацапська свине, я тобі не хахол, а мої козаки не розбійники, а лицарі. Тепер спитаю, чи ти мене зрозумів? Поки ти мені звелиш голову одрубати, то ми вас усіх кацапів рознесемо на шаблях. Ти краще прикажи своїм холопам, щоб з нами краще поводились і нас не зневажали, а то далебі покинемо і вернемося, а ви їдьте собі самі, хоч чортяці в зуби...

Думний дяк не сподівався такого завзяття від простих людий. У Московщині він би приказав усіх що найменче добре вибити нагайками, бо там самі кріпаки. А тут чого доброго, то як покинуть, не тяжко буде в пута татарські попасти.. Він зараз присмирнів і став говорити ласкаво, а одного закрівавленого слугу, що прийшов жалуватись, вибив по пиці...

Козаки зібралися зараз і врадили так:

Кошовий звелів їм пильнувати послів, щоби їм що лихого не сталося.

— Ми так будемо робити, та ми не є на те, щоб їм служити. Отож, братці ми тепер від Москалів здалека. Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, розвідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють.

Від того часу козаки держались здале-

ка. Окремо пасли своїх коний, окремо собі їсти варили. На ніч розставляли довкруги Москалів вартових, а більш нічого. По довшій подорожи заїхали поміж оселі. Села трафлялись що раз густійше. Тут вже розпочиналася слобідщина. Щастем переїздили через Гаврилівку, Івась прощаючись з козаками аж заплакав.

Як йому представилось рідне село по тільки літах? Сюди рвалось його серце і билось радісно. Вїхав в головну вулицю поміж хати. Він стрічав людий, та не міг нікого пізнати. В селі було пусто, бо то робучий день був і люде робили на панщині. Івась покмітив велику ріжницю поміж своїм селом, а Михайлівкою. Тут убожество, біднота аж кидалась в вічи. Хатки убогенькі з малесенькими віконцями, з поваленими оплітками. Не було ніде видно дітий. Івась переїздив біля великої корчми що стояла при шляху. Під коршмою при столі сиділо кількох дворакіе і пили мід. Їм услугував патлатий жид. — Івась нагадав свої дитячі літа і порозумів від разу, чому дітвора поховалася.

Дворакн завважали Івася і стали до його кликать:

— Гей ти, хлопе, що ти за оден, сюди ходи!

Та Івась не послухав. Потис коня і почвалував далі. Йому пильно було до батька. Він тямив, де батькова хата і поїхав туди в бічну улицю. Та не мало счудувався, коли з хати вийшла зовсім йому незнакома жінка.

— Слухайте тіточко, будь ласка скажи, чи тут живе Степан Чорноус?

— А нащо тобі його?

— Це вже моє діло, нащо, — а лише скажіть.

— Нема його тут, тепер тут посадив оконом другого підданця, бо Степан не може панщини робити...

— Та кудиж його нелюде діли? спитав Івась крізь сльози... як так можна. це-ж його була хата з діда-прадіда.

— Ти не мудруй, аби чого не договорився. Це була панська хата і її оддали тому, хто може робити...

— Та скажіть, будь ласка, де Стефан тепер живе?

— Їдь край села, там одинока хатчина стоїть, там його знайдеш. — Жінка була якась непривітна воркотуха. Івась поїхав дальше з розбитим серцем. Йому жаль було батька, хоч його ще не бачив. Він певно не має що їсти, коли робити не може. Добився на краю села до одинокої хатки. Вона виглядала на хлів більш чим на хату. Ціла у землю запалася, лише віконце виглядало над землею одно однісеньке. Двері до сіний поколені, викривлені, стіни похилились, на обідраній, до того з дірами стрісі росла буйна трава. Івась зліз з коня і припняв його до одинокого кола, який остав ще з колишнього оплітка.

З бючим серцем відчинив двері і війшов до темних сіний. Звідсіля зайшов до ще темнійшої хатки. На дворі було вже по заході сонця. Як скрипнули хатні двері із за печи обізвався слабий голос хорого чоловіка:

— Хто се?

Івась задріжав цілим тілом.

— Чи тут живе Степан Чорноус?

— Тут, а чого тобі чоловіче треба?

— Батеньку мій сердешний, єдиний, закричав Івась і кинувся до батька — яж син твій Івась.

— Боже великий! Слава тобі! Перед смертю тебе дождався, голубе, виплакав я очи за тобою... Старий обняв сина і став дуже плакати... Івась не міг теж сліз здержати... Держались так в обіймах довшу хвилю...

— Ти певно голодний мій синку, а я не маю тебе чим небудь приняти.

— З того й живу, що добрі люде скинуть, принесуть кусок хліба мов старцеви, яка молодиця зжаліється та глечик молока принесе та тим і живу, мучуся, та Господа благаю, щоб змилувався, та вкоротив мої тяжкі муки.

— Не журись батечку, я трохи дечого привіз із собою. Ось я зараз. Чи можна мені коня у сінях примістити?

— Так ти на кони приїхав? А звідкіля?

— Усе розкажу по порядку, ти підожди!

Івась вийшов на двір і привів коня у сіни. Відтак назбирав у сінех сухого бадиля, приніс у хату, викресав огня і розвів огонь. Старий зсунувся з печі на хату і при світлі став оглядати давно невидану дитину. Івась узявся варити вечеру. В його торбі було трохи борошна, сіль, сало, кілька сухарів і пшоняна каша.

— Гарний з тебе козак виріс! Ти моя потіха, та таки скажи, де ти бував?

Івась розповів усе, що вже знаємо. Розповів і про Максима.

— Що-ж він?

— Кланятись тобі велів, та йому ніяк було їхати, пана боявся...

— Ой люті вони препогані! Господи, пошли на них кару за наші муки...

— Чом ти батеньку не у своїй хаті?

— В мене ніколи хати не було, то панська хата. Поки робити міг, то й не чіпали, а коли охляв від тяжкої праці, то викинули мов собаку до отцеї пустки і тут здихати мушу...

— А деж сестра?

— Померла небога, я сам остався круглим сиротою. Поки вона жила, то задля неї у тім пеклі держався, а як її не стало, то вже в мене і сили не було...

За той час поставив Івась на лавці горячого кулішу і подав батькови ложку.

— Ідж таточку на здоровля.

— Спасибі тобі, люба дитино. Давно я не мав в роті теплої страви. А куліш мабуть добрий буде. — Старий узявся за ложку і Івась мав нагоду тепер при світлі огня придивитись батькови. Та він його не пізнав би. Що за тих кілька літ недоля з него зробила. Иого голова була цілком лиса, лише кілька космиків волосся висіло із заду. Він заріс цілий сивим волоссєм. Голова і руки у його тряслись.

— Я і вгадав, що смачний куліш — говорив старий і начеб повеселійшав. Та від того Івасеви ні раз не полегчало на серцю. Воно стискалось мов кліщами. Та всеж змагався старого підбадьорити...

— Не журись тату, ми тепер инакше заживемо, вже я подбаю, що їсти буде що й до ліпшої хати переберемось.

Старий похитав головою: Добра синку у

тебе воля і золоте серце, та сього ти не докажеш. Тобі ліпшої хати не дадуть...

- Коли так, то чорт з ними, з сими клятими панами, я тебе заберу і на Січ втечемо. Там тобі хліба не пожалують...

— От вигадав ти! На Січ мені вже запізно, я вже ледво через поріг переступлю, не то що. Мене Господь покличе до Січи небесної... Я лише благав Господа, щоб довелось перед смертю котрого із вас, мої сини любі, побачити, а коли се сталось, так нічого більше мені на треба...

Івась не знав, що на се сказати. Його душу залягав такий тяжкий смуток, начеб стояв над відкритою могилою, в яку мали його живого поховати.

— Так підожди, тату. У мене є трохи гроший. Завтра де небудь пошукаю на селі який куток супокійний, де нас в комірне приймуть. Заплачу добре, а сам зароблю тільки, що нас обох вигодую...

— Не дуже ти на ті заробітки числи. Ти панський підданець; твоя праця панови належиться..-

На те слово Івась увесь спалахнув, мов підпалений порох. На Січи він був вольний як та птиця, а тут у тій нужді йому підданство нагадали. Тепер нагадав свого коня, що при пустій стіні товкся.

— Батеньку, деби тут коня трохи попасти?

— А дежби? Хиба попід оплітки на селі. Ти, сину, коня тут не виживиш...

— Так його завтра продам, хоч жаль мені його як брата...

— Ти коня не продавай, а зараз, зараз вранці тікай на Січ, тікай поки пани дознаються, що ти тут.

— Хибаж тебе самого немічного оставлю в такій нужді? Ніколи! Я сам себе проклявби...

— Не турбуйся мною, мені не довго вікувати...

— Як Бог дасть, а я тебе не покину — сказав твердо Івась. Ти, батеньку, лягай спати, бо нічим бачу світити буде далі, я зараз лежанку тобі поправлю, порушаю трохи, ти ляжеш, а я піду трохи коня попасти... Івась поправив лежанку, поміг батькови вилізти на піч і пішов до коня. Вивів його на двір і повів під оплітки.

На дворі стояла тиха ніч. На небі блистіли рясні зорі. — Кінь хапав траву і хрупав. Івась задивився на небо, начеб звідтам помочи благав для себе у тій тяжкій недолі. Тепер при такій тишині, серед рідного села, нагадалась йому ціла безжурна, весела молодість. Тоді у нього тільки турботи було, щоб з вовкулаком або двораком не стрінутись. Нагадав хлопячі літа, як то з ровесниками коні пас на леваді, аж до тої хвилі, коли попався Татаринови. Нагадав дядька Касяна свого спасителя і почув в своїм серци велику вдячність для нього. Колиб трапилася колись нагода відплатити йому за його добрість. — Нагадав товаришів шкільних, Січ запорожську сотника Жмута... і на хвилю забув, де він є. Йому здавалося, що стоїть на майдані січовім. Та в тій хвилі почув немічне кахикане хорого батька і знов станула перед очи сумна дійсність. Чому він тепер не на Січи

з батьком, або у сотника? Як там усі піклувалися Ляшкою бранкою, а що тут Ляхи з хрещеним народом не виробляють... Івась знемігся дуже, присів під плотом і став дрімати. Кілька разів шарпнув кінь за поводи і він прокинувся. Та відтак випали поводи з руки, Івась не мав сили їх задержати і він заснув...

Рано почув в селі якийсь гамір і він прокинувся. Його кінь стояв під оплітком і куняв. На щасте, що узденица замоталася у корч вербини, а то пішовби світами. Івась став прислухуватись, який се гомін йде і йому зараз нагадалось, що се двірська служба людий на панщину жене. Та як воно? хибаж сьогодня не неділя свята? Певно розвідає у батька. Він повів коня в сіни.

— Добрий день, тату! гаразд спав?

— Яке там моє спанне От, мов птиця на гиляці: заснеш хвилинку, тай опять прокинешся. Кашель менї не дає спати. Та ти Івасику такий здорожений, та не спав усю ніч коня пильнуючи.

— Я спав добре. Таки зараз під тином заснув. Чого се тату такий гамір у селу, хибаж сьогодня на панщину людий гонять?

— А гонять синку, гонять. Гонять тих, що менче чим небудь прогрішились, бо тих инших киями бють, а тих малих грішників, то лише так на панщину проженуть. Таке видумав наш новий оконом.

— Бодай вони пропали, що таку содомію заводять.

— Побачиш, що й пропадуть. Господь Бог не дозволить жартувати із себе. Він терпеливий а кара божа не минеться так.

— Ось я тобі зараз що небудь їсти прилагоджу.

— Ти синку нічого не їв...

— Погризу сухаря, води напюсь, буде з мене. Опісля піду під церкву, коня продам, тобі хатку яку найму і туди перенесемося.

— А я тобі таки раджу, коня не продавати. Коли не хочеш инакше, дай його кому пасти, він тобі в пригоді ще стане. Тобі неперемінно чим швидче звідсіля втікати. Мені ти нічого не поможеш. Чейже Господь зжаліється наді мною і зробить моїм злидням край...

— Ні, таточку, що ні говори, а я тебе не лишу. Я таки мушу твою долю поправити. За наймита стану у когонебудь, у мене сила є.

— Я побоююсь, що оконом тебе у замок візьме, ти гарний собою хлопець, у лакеї постриже... Ох, ти мій кудерявчику... Старий притяг до себе Івася. дививсь з любостю в його лице і гладив дріжачою висохлою рукою по кучерях.

— Яке панови до мене право? У мене землі нема, то я й панщини не обовязаний робити.

— Ого, го, тут не так. Тут нема ніякого права, а тільки панська воля. В тебе землі нема, та ти таки панський чоловік, холоп, підданець і пан може з тобою зробити, що йому захочеться.

Колись була тут свобода, та минулося. Добре було людям жити, як мені старі діди розказували і як я сам затямив, та усе перегуло, від коли люті пани настали...

— Хибаж і сюди пани з Польщі позаходили, так як у правобережній Україні?

— Ні, синку, тут панів ляцьких не було і нема. Тут свої собаки виродились. Ти послухай:

— Отсі слободи князь Вишневецький у давнину позаводив. Людий закликав з під ляцького ярма, давав їм льготи і народови добре жилося. Оден з Вишневецьких, Дмитро гетьманом козацьким був, Січ заснував, його любив народ і козаки до його йшли, мов бжоли до матки. Бо Вишневецьких рід є стародавний український. Аж отсего теперішного віддав батько Єзуїтам на науку. І вийшов з його яничар, кат своїх братів. Страшний чоловік. Сатана його опутав. Він свої ляцькі отченаші шепче, а людий на смерть, на муки виправляє. Найменчий непослух, се у його бунт значиться, а за бунт — смерть. Повідбирав нам давні слободи, права, завів панщину, віддав нас на поталу своїх посіпак, а ті виробляють у нас, що їм завгодно. І краю тому не має. Зривався народ кілька разів, та вдіяв тільки, що його проводирі, найкращі люде на палю сконали...

— Скажи мені тату, хто була моя мама покійна?

— Твоя мама з Київа була. Її батько був рибалкою, на Подолі жив та рибою торгував. Його звали Грушкою, а твоя мама Ганною звалася.

— Хибаж? Чи не Демид?

— Таки Демид. А ти звідкіля знаєш?

— У нашій Січовій школі школяр був Андрій Грушка, київського рибалки Демида син. Ми товаришували та дуже любилися... Та він вже козак-товариш.

— Так певно він сам. Він тобі дядьком приходиться, от відгадала душа свою кров...

— Тепер, тату, я тебе оставлю, а сам піду в село, може знайду купця на мойого коня тай поглядаю якого житла для нас обох.

— Бережись, синку, не попадай на очи якому дворакови, щоб якого лиха з того не вийшло...

Івась вивів батька з хати на сонце, а сам пішов в село. Люде виходили вже з церкви. Вони дивились цікаво на Івася. Він з усіми здоровкався. Люде дізналися, що то Чорноусенко, якого перед кількома літами Татари піймали. Обступила його ціла громада, найшлись ровесники, що разом з ним товаришували, стали витатися та випитуватися.

— От ви любі земляки поможіть мені у двох ділах: купіть хто у мене коня та вкажіть мені та мойому батькови житло яке. Годі нам у тій норі жити. Я заплачу добре...

— Якже нам у тебе коня купувати, коли ми його не бачимо.

— Так підождіть, я його зараз приведу. Івась побіг до хатчини і вивів звідсіля коня з сідлом. Люде стали коня оглядати.

— Скільки хочеш?

— Я кіньми не торгував, то й не знаю, а ви краще скажіть, скільки дасте, продаю з сідлом.

— Двайцять золотих даю — каже один богатійший чоловік. Івась вже мав згодитися, коли заговорив другий:

— От дукач, дурнички йому хочеться. Купувавби за двайцять, не гріх тобі кривдити чоловіка? Ти подивись гаразд: кінь добрий,

міцний. Дивись, які у нього ноги, які груди, а голова? Колиб у рідного брата, так варта сорок..,

— То купуй сам, я не дам більше — каже богач.

— І не давай, удався твоїми грішми. Я сам куплю за сорок. Ось тобі, Іване, гроші. Я зараз знайду тут десь мого синка, він відведе.

Чоловік відчислив зараз гроші. Навинувсь справді синок і взяв коня.

Аж тепер спогадав собі Івась, що він зробив. Йому страх зробилося жаль доброго товариша. Йому здавалося, що пращається з кимсь рідним. Він обняв коня за шию, став його цілувати, пестити та сердечно розплакався. Цілував його в очи, ніздря та приговорював пестливими словами.

— Прости мені, не я тебе продав за юдин гріш, а моя тяжка недоля; вибач мені.

Аж тепер віддав коня хлопцеви, обтер очи і замішався в гурток людей.

— Тепер земляки, покажіть мені, яке житло, де би приміститися.

— У мене є хатчина, недалеко звідсіля... ходи, оглянеш, говорив оден чоловік Танас Чепига.

— Та чи відправа у церкві не зачнеться? — спитав Івась — можеби аж по службі.

— Куди там ще до служби! У нас невільно з рана дзвонити, поки пан оконом не виспиться — у його до рана гості гуляли... Хиба ходім зараз — говорив Чепига.

Пішли. Оселя Чепиги була недалеко. Хата на два боки через сіни. Кімнатка невелич-

ка з печею, двома віконцями до сонця. В середині лежанка з дощок і два ослони.

— Стола нема, та можна зробити, у мене дошки готові.

Зараз добили торгу. Івась пішов, щоб батька сюди перевести. Прийшовши у сіни, він нагадав свого коня, станув над сим місцем й заплакав. Поки у його був кінь, йому все здавалося, що є якась нитка, яка його лучить з Січею. А тепер ся звязь порвана на віки, а він панським невільником.

IX.

Івась впорядкувався в новій оселі, як міг найкраще. На те мав ще гроші. На прожиток треба було заробляти і Івась став розглядатися за якою службою. Знайшовсь чоловік, що згодив його за наймита за добру платню. Івась дуже радів, що тепер батькови полегчає, що матиме теплу страву та одежину. Він оставляв що рана батька на опіці Чепігів, а сам йшов до роботи, з якої вертав пізним вечером. Тоді вже батька не відступав. А старий радів з цілої душі та благословив заєдно любу дитину, що відреклась задля нього ліпшої долі. Старий став приходити до себе... Та тут ще не було іхній недолі краю. Одного дня, може в тиждень, як Івась вернув до села, прийшов за Івасем гайдук із замку і покликав до пана. І батько й син тілько руками сплеснули. Не віщувало се нічого доброго, як кого кликали у замок. Івась відмовлявся, не хотів йти, та се нічого не помогло. Гайдук сказав, що як не піде по доброму, то його звяжуть і таки по-

ведуть або й понесуть. У пана каштеляна княжого нема жартів. Івась ішов як на смерть. Ноги під ним задубіли і йому здавалося, начеб у землю западали, а він не може їх витягнути. Гайдук повів його перед лице пана каштеляна:

— Ти син тутешнього підданця Степана Чорноуса. Скажи мені, куди ти блукався тільки часу?

— Мене літ тому шість Татари піймали, як я з ровесниками коні пас. В дорозі відбив мене козак і завіз на Січ, де я до тепер перебував. Аж тепер переказав мені батько, що радби мене побачити. Тому я і приїхав. Батька застав я у великій біді. Він немічний і я його удержую, на себе і на нього заробляю.

— Твоє щастє, бо мені здавало ся, що ти старший син того Чорноуса, який побив нашого слугу і втік на Запороже. Він бувби тажко покараний, колиб ми його піймали... Та ти тому не винен. З тобою ми зробимо друге діло: Ти будеш у замку служити...

— Пане мій, на се я не вдався. Я вихований попросту між козаками, в покоях я не вмію повертатися. Та я й не можу сього зробити, бо у мене батько немічний і нікому його доглянути. Через се я й остався тут, бо у Січи мені дуже добре жилося.

— Так буде, як я тобі кажу. Ти панський підданець і тобі слухати треба. Будеш лакеєм тай годі і я собі тебе сподобав. А коли ясному князеви подобаєшся, то перейдеш на замок у Лубни...

— Щож я з батьком немічним зроблю? — говорив Івась крізь сльози...

— Перекажи йому, щоб швидче здох, яке мені діло до нього?

Івасеви закрутилась, запоморочилась голова. Відтак закипів лютістю, хотів кинутись на пана і роздерти його на шматки, за сю зневагу батька. Та він в пору здержався. Щож з того вийшло би? Його посадилиб на паль, голову відрубали, а батькови через те не полекшалоб...

— Взяти його зараз, обстригти кучері та перебрати в ліберію... Тобіж хлопче кажу: будь послушний, вибий собі запорожські джмілі з голови, бо за се звелю вибатожити. А колиб тобі захотілось втікати, то тям, що ще гірше тобі буде. Навпаки, як ти слухняний будеш, привчишся до служби, покинеш свою погану віру, то можуть з тебе вийти люде, а коли ти ясному князеви подобаєшся, то й паном будеш. — Возьміть його!

Слуги узяли Івася мов чорти христіянську душу і повели в долину між службу. Івась ішов мов неживий. Давав з собою робити, що їм подобалося. Він не чув як двораки з його глузували. У нього одна думка була: що тепер його немічний батько діяти ме?

Йому обстригли буйні кучері і надягли панську одежу з блискучими ґузиками та ґальонами. Від завтра мав Івась розпочати свою службу. Старший слуга теревенив йому, що йому робити, та Івась ізза великого горя не чув того. Але пан каштелян забажав побачити передягненого Івася і тому повели його зараз перед лице вельможного пана.

Івась очевидно йому подобався:

— Будуть з тебе люде, мій хлопче, лише вижени з голови дурні думки.

Тепер Івась отямився.

— Пане, позволь мені ще піти навідати батька. Я його оставив без ніякої опіки, мушу щось зробити, щоб його обезпечити...

— Добре, я позваляю, але завтра, коли не хочеш покоштувати мого канчука, то приходь вранці...

Коли Івась виходив з покоїв, старший лакей йому каже:

— Тями йолопе, що до пана каштеляна не говориться: пан, лише: вельможний пан. Коли ще раз так необачно обізвешся, то по зубах дістанеш.

Івась побіг в село. Йому страшно соромно було з обстриженою головою, та у тім чудернацькім одязі, в якім не знав як повертатися. Уже був вечір, з чого Івась був рад, бо ніхто його не бачив...

Івась влетів в хату, та прямо до батька:

— Батеньку мій рідний, ото я попався в неволю. Опозорили мене на віки.

— Хибаж вони, нелюди, тебе били?

— Ще гірше, бо обстригли мене та в лакеї перебрали. Хтож тебе, душе моя, заходити буде, коли мене в замку держати муть? — Івась став гірко плакати, цілуючи батька по руках.

— Того то я боявся і тому радив не позбуватися коня та втікать мерщій з сього пекла. Ти мене не послухав із синівської любови до мене, се знаю, і благословлю тебе мій сину. Та лихі люде перебили тобі зробити добре діло, а мені тепер ще гірше, чим перше

було. Я хотів лише поглянути на котрого з вас перед смертю... І легче булоби мені вмирати, знаючи, що ви, діти мої, вольні і свобідні. Тепер моє серце гризеться тим, що через мене ти попав в неволю...

— Не гризись, таточку. Я зробив так, як повинен син зробити супроти батька. Та всеж воно, я зможу, хоч не що день, до тебе навідатись та й помогти тобі. Під ключем мене держати не будуть...

— Не того я боюсь, мій Івасику, та ось чого: Ти панам подобаєшся. Вони будуть тебе підмовляти до злого, будуть тебе заманювати на паньство, на статки, поки тебе не підмовлять відректися батьківської віри, поки тебе не зляшать, а того я дуже боюся. Волів би я тебе, моя дитино, побачить у могилі, як у панських статках. Колиб ти став перекинчиком, то я тебе проклявби, хочби із за могили. Бачиш, люблю тебе, як спасення своєї душі, а проклявби тебе, так як стократ тебе благословлю...

— Сього батечку, не бійся. Яж на Запорожу виховався.

— Говори своє, а я своє знаю. Не знаєш, моя дитино, що то покуса.

Повір мені, що вона найбільше жниво має на молодих недосвідних серцях та головах. Ти виховувався в твердій січовій школі. Там тебе вчили, що воля то найкраще добро, яке за жадні скарби не можна проміняти; а багатство, розкоші, статки, то марна піна. Ти бачив, як запорожці грішми по улици кидають, як у оксамітних дорогих контушах у бочки з дьохтьом скачуть, ти бачив там братерство, рівність, за яке запорожець не завагається

свою голову під топір покласти. Серед того усього, то не штука таким бути, бо коли ні, то нічого тобі там робити. А тут, що ти бачити меш? Що без богацтва, достатків, без роскішних покоїв, чоловік не чоловік, а хто живе в убожестві, то вже худобина, яку можна дерти зі шкіри. Тут побачиш, що хто не лях, той не чоловік. Тут побачиш, що у тих людей є Богом золото, і тому кожен дреться до наживи, хочби по трупі свого сумліня, своєї чести. Тут бачити меш панів і хлопів, першим добре мов у раю, другим зле мов у пеклі. І мимо волі тебе тягнути ме до того раю. І не оден би туди потяг, колиб була спромога, та не кожному можна. Але тобі можна, бо ти хлопець гарний і ти панам подобаєшся. І того я боюся, боюся гірше пекла...

— Не бійся батеньку, я не забув звідкіля вийшов, я не дам себе зогнути. Скорше мене зломлять, ніж зігнуть...

— Добре, сину, я вспокоюся, аж мені присягнеш на хрест святий...

Присягни сину, що останеш козаком серцем і душею...

— Присягаю.

— Присягни, що не відступиш від батьківської віри, що не зляшишся, не будеш яничаром та катом братів твоїх.

— Присягаю.

— Тепер, синку, поцілуй хрест святий, та говори за мною слово по слову:

„Коли не здержу сеї присяги, так побий мене хрест святий, щоб мене не приняли ні в небі, ні в пеклі, щоб моє тіло батьківська

земля свята викинула, щоб я не мав супокою ні на сім, ні на тім світі".

Івась повторив кожде слово. Старий батько вимовляв кожне слово твердо, начеб йому двайцять літ віку убуло. Тепер батько узяв його в свої обійми, довго держав, цілував та пестив...

— Ось синку, що я тобі ще скажу. Я вже цілком за тебе спокійний. Я вірю твердо, що ти краще пішовби на муки, а не зломиш присяги батькови. Та ти небоже, користай з доброї нагоди та втікай звідсіля. Мною ти не турбуйся. Мені, завдяки твоїм піклуваням, дуже полегчало було за останні дні. Та коли тебе повів гайдук на замок, в мене мовби душу заморозив, щось начеб у грудях лопнуло. Я чую мій близький кінець і я радий, що мої муки покінчаться. Господь вислухав моїх молитов, що я тебе побачив. Я від тебе узяв присягу, а ти не засоромиш нашого чесного роду. Передай ще моє благовення Максимови. Чогож мені більше треба на сім світі? Вам я нінащо не здався. Буде з мене. Бажав я собі дожити того, що на нашій землі буде воля і усі будуть братами, та до того ще далеко, і я того не доживу. Мені вмирати пора тай годі. А ти, синку, коли тебе пани пустять замкнути батьківські очі, не засиджуйся тут довго, а тікай, що сили. Та обережно роби се, щоб собаки не піймали, та не знущалися над твоїм козацьким, молодецьким тілом...

Так перебалакали батько з сином цілу літню, недовгу ніч. На дворі стало сіріти. Івась нагадав свою собачу повинність і став з батьком прощатися. Йому говорило прочуття, що

се останнє прощання, що більше любого батенька не побачить, не почує його голосу, не погладить його стареча приязна рука по голові, не пожаліє...

Івась відходив начеб від домовини, в яку скрили його рідного батька. — Він віддав татови усі гроші, які узяв за коня. Ще раз обняв кріпко за шию, ще раз оглянувся ізза порога і пішов. На скруті улиці оглянувся ще раз на хату і пішов у замок панам служити. Його душу пригнітав такий тяжкий смуток, мов млинове коло...

Цілий день переходив з кута в кут мов сновида. Лакеї гримали на нього та грозили нагаями, коли не поправиться.

У вечері хотів відвідати батька, та його вже не пустили...

Він остав на замку на завсігди. Йому здавалося, що його живого в могилу закопали. Зразу йому найбільше доскуляла непевність, що з батьком діється, а далі задубів на все.

Через три дні дали йому знати, що батько вмер. Додержав старий слова, що не довго людям заваджати ме...

Івась начеб зі сну прокинувся. Він випросився у пана і пішов на село. Батька застав вже нарядженого у чисту сорочку. Добрячі Чепіги подбали про все, як слід по християнському звичаю. Степан лежав мовби спав зі зложеними навхрест руками.

Івась війшовши в хату, став молитися за душу бідного мученика, відтак прикляк біля трупа і став його по руках цілувати...

— Батеньку ріднесенький, на кого ти ме-

не оставив? Хто мою молоду душу розважить, хто добрим, щирим словом порадить, без роду я остався круглим сирою... — Сльози текли горохом і падали на змарніле мертве батькове лице. І так пересидів над трупом батька цілу добу нічого не ївши. З нього він очей не зводив, в останнє хотів надивитись. Приходили люде, молилися, у сінях збивали з дощок домовину, та він на се не зважав. Нічого його тепер не займало. Чепіга усі гроші, які знайшов при нім, обернув на похорон. Угодив попа та дяка, заплатив орендарови, купив, що треба було на тризну, на поминки... Не лишилося нічого.

Аж „со святими“ заспівали, тоді Івась мов зі сну прокинувся. Увесь час пересидів на однім місци, та що вже його не уговорювали, він не відзивався одним словом, начеб нічого не чув.

Тепер устав, оглянувся на людий і сердечно заридав. Припав до батька, поцілував його в останнє. Закрили домовину, забили кілками і сусіди понесли на цвинтар. Івась йшов за домовиною та затачувався. На свіжій могилі помолився ще, звязав хрестик з вербових прутів та запняв на гробі, узяв грудку землі у хустину і пішов в село. Його стрічали люде, він усім дякував. У хаті Чепігів подякував за ласку і пішов у замок.

„Сталося — думав собі — батько в безпечному місци, йому нічого не долягає, нічого не треба, хиба молитви. Тепер треба мені подумати гаразд, що далі робити“.

Розуміється, уся його увага була від те-

пер звернена на те, як би звідсіля втечи, та поки що не зрадити своєї думки.

Тому то він узяв ся до роботи, яку йому приділяли. Він відразу змінив ся, що годі було його пізнати. Прятав у покоях, услугував панам.

Пан каштелян завважав відразу сю переміну і став для Івася дуже ласкавим. Инколи давав йому подарунки і заговорив кілька слів. Його тепер кликали Яськом. Каштелян поручив його замковому капелянови, щоб його навчив польського письма та польської віри. Каштелян повзяв думку, щоби хлопця як слід підучити, представити ясному князеви та тим піддобрити ся. Князь сам був перевертнем та дуже перевертнів любив. А ще такий гарний мов мальований хлопець, певно князеви подобаєся. — Так міркував собі каштелян. Івась бачучи його ласкавість над собою, відгадав від разу, в чім річ. Він вчив ся пильно, слухав єзуїтської науки на те тільки, щоб приспати увагу двірні.

— Як же тобі наука йде, мій хлопче? — заговорив раз каштелян, коли Івась приніс йому меду.

— Спасибі вельможному панови, йде добре...

— Колиж гадаєш перейти на правдиву нашу віру?

Я ще не підготовив ся, як слід. Наша віра, якої мене на Січи учили не така. Я хочу сам переконати ся, що вона ліпша, тоді і сам скажу і до косцьола піду!...

— Так воно буде й ліпше, хоч тут не богато чого переконувати ся. Дивись, небоже,

у твоїй вірі сама чернь, саме мужицтво, а які ваші попи погані, темні. А у нас друге діло. У нас сам король у косцьолі молить ся, усі пани...

— Та я се бачу, але я хочу се зрозумі-ти, щоб віддтак не каяти ся...

— А коли ти перейдеш на польське, то-ді покинеш лакейство, підеш межи двораків. А як ти ясному князеви подобаеш ся, тоді можеш числити на його княжу ласку і дуже високо піти. Князь кого полюбить, то вже не лишить.

Івась нагадав, що ясний князь неодного підвів дуже високо: аж на паль...

Другі лакеї дивились на Івася заздрим оком. Вони і довше служили і були Ляхами таки з роду, а до нічого не довели. А сього хама так пан каштелян милує та над инших виносить. Нікому не вільно було на його нас-варити, вдарити, за волося торгнути... Правда, що Івась робив своє діло справно, але чи не богато таких було, а нераз їх били різками до крови.

Служба стала Івася підглядати, щоб що небудь негожого за ним найти та перед каш-теляном прискаржити. Але не знайшли нічого. То хиба завважали, що Івась було у вільну хвилю сяде де небудь у кутику, посумує сам з собою, то яку пісеньку, козацьку думку по тихо заспіває... Та пані каштелянова почувши таку скаргу від служби, ще вилає донощиків:

— Ви дурні, се й гарно, що співати свого не забув, хибаж є що краще як украї-нська пісня? Та ви сього ніяк не піймете, ви тупі голови.

Від тепер закликало паньство Івася до покоїв і казали козацьких пісень співати.

— Колиб ще на банрурі навчив ся — говорила пані.

— На бандурі я вчив ся та бандури дасть Біг.

Для Івася роздобули бандуру і тепер що вечера мусів панству грати та приспівувати. Одного разу каже пані до чоловіка:

— Яськови булоби далеко краще у козацькім вбранню, як у тій ліберії, передагніть його за козака.

— Хай буде і так, згодив ся пан і зараз на другий день передягли Івася в козацький убір з коліром ясного князя.., Івасеви було добре. Йому не було великої роботи, а навіть позволили йому проїхатись на кони. І кілько разів він виїхав на паньському коні у степ, брала його охота втечи. Ся думка не покидала його ніколи. Та він тямив науку покійного батька, щоб поступав обережно, аби не піймали. Він ждав кращої нагоди. А поки що минали дні за днями; минуло так два роки.., Пан каштелян пригадував йому перехрещене, та Івась вмів усе чим иншим заговорити і діло відкладалося. За той час князь не навідувався ні разу в Гаврилівку. І не знать як довго бувби Івась жив у такій непевности, палений думкою про втечу, якби несподівано не трапилась нагода.

X.

То було якось другого року, від коли Івась пробував у замку, на самого Спаса. На дворі була чудова погода. На се свято ви-

падав и Гаврилівській церкві храм, саме у неділю, коли дехто „за кару“ йшов робити панщину. Народ зібрався у церкву. Відслужили службу божу. Люде повиносили під церкву святити садовину та порозкладали по траві на білих хустинах. Люде висипались із церкви. На прикінци вийшов священник з дяком. За ним несли кропильницю з свяченою водою і кропило. Священник пішов поміж овочі, та йно розпочав молебень, як із за угла церкви вийшов жид орендар і вирвав священникови із рук требник:

— Як ти, попе, смієш святити, коли мені не було заплачено?

— Хибаж я тобі, Срулю, сьогодня не заплатив? — спитав титар церковний — тиж сам відчинив церкву.

— Ти заплатив лише за обідню, а се що ви тепер хотіли робити, то не заплачене...

— Та що ти пане Срулю вигадуєш? Сеж нічого окремого, заплатили раз і годі...

— Говори своє, а мені треба з причинком заплатити, пан мені оренди не подарує, то і я не можу свого дарувати...

— Таж так точнісінько було що року — говорив священник — і ніхто заплати не брав...

— А сього року буде так, як хочу...

Народ страх заворушився. Піднеслись в гору затиснені кулаки, та ось тут за церковною огорожею показався гурток узброєних гайдуків.

Священник бачив, що може прийти до крови і знав, що нічого люде кулаками не вдіють, бо у замку є ще і драґуни і панські

козаки, усі добре узброєні. Священник став людий успокоювати:

Стійте люде добрі, православні християне, не каляйте святого місця — а звернувшися до Сруля питає: — Кількож тобі заплатити?

— Кожде пяте яблоко чи грушу. Я перше своє виберу, а відтак ти собі святи скільки хочеш, а ні, то дайте мені по грошу від кождої хати, але перше, заки буде свячене...

— Бодай би ти подавився нашою працею — закричав народ...

— Ти не верещи, говорив жид та увесь побагрянів.. Я вас провчу, хами!

Подивись! Гайдуки стоять, закличу, то й побачиш.

Люде сим так занялись, що й не побачили, як під церкву зближався запопожець в повній зброї. Він побачивши народ під церквою зліз з коня, поставив його за оплітком перейшов перелаз і станув позаду людий. Він чув цілу розмову людий з жидом. Тепер як жид гримав на людий і погрозив гайдуками він закипів увесь і вже не видержав. Розіпхав ліктями людий і станув перед жидом:

— Слухай, жиде, я тобі заплачу за усіх.

Жид видивився на Запорожця:

— Ну, давай!

— Оть тобі плата, собачий сину і в ту мить тарахнув його кулаком межи очі з усієї сили. Жидови жбухнула кров ротом і носом він скрикнув раз, розвів руки і впав на землю. Козак копнув його ще раз ногою під ребра і жид неживий став. На жидівський крик перескочили гайдуки через огорожу. Народ

став втікати, жінки голосили, діти пищали...

Запорожець остався сам на місци й добув шаблю...

— А ну попробуємося, чортові сини, богато вас тут? Покажу я вам, як нашу церкву зневажати.

Козак кинувся на гайдуків. Рубав на право й на ліво. Шапку засунув аж на вуха. У лівій руці держав над головою піхву від шаблі і так осланявся від ударів, які сипалися на його голову. Зараз відрубав голову мов маківку першому гайдукові з переду, другому розтяв лице. Відтак завинувся поміж них і рубав, куди попало.

— Живого брати! — гукав старший над гайдуками на своїх підчинених.

Гайдуки стали Запорожця окружати та заходити з заду. Він зміркував се, і став поступати на зад. Недалеко того місця стояла дзвінниця з дощаними стінами Козак дійшов до стіни і сильно під нею захистився.

Годі було до його приступити.

— А щож? Гей люде, не поможете міні ніхто? — гукав Запорожець на дармо, бо під йерквою не було вже нікого. Як тілько гайдуки рушили на них, народ розбіг ся на усі сторони та поховав ся, куди лише можна було. Усі знали з досвіду, що силою проти панської волі не остоять ся, що усі зусиля даремні, бо колиб і перебили ту жмінку гайдуків, наспіють ще драґуни, двірські козаки, поконають їх, а тоді наступлять люті кари за бунт. Ярема Вишневецький належав до тих, що такі бунти карав кріваво і без милосердя, не жаліючи ні старих, ні дітей. Людям страх жаль було За-

порожця, що так гарно постояв за іхню кривду, так щож було робити? Йому й так не виминути смерти...

— Та чорт вас бери усі наймити погані, я й сам за себе постою, а ви собаки панські, чорта рогатого схрупаєте, заки мене живово візьмете.

І він так завзято рубнув якогось влізливого гайдука, що розрубав голову йому на двоє. Гайдуки трохи пристанули. Вони в тій хвилі втратили на очах свого найдужшого товариша Через те і козак мав час відотхнути та відпочати, бо вже рука омлівала від рубання шаблею, Він гадав, що таки не стане ворогам терпцю і вони його убють з рушниці.

— Чого поставали? далі! живого беріть! — гукав старший.

І знова розпочав ся напад десяти на одного. Козак відбивав ся поволи, щоб о скільки мога заощадити сил своїх. А гайдуки обсіли козака мов ті собаки дикого кабана, якого не можуть рушити з місця. Вони чатують гавкають, прискакують з боків, инколи шарпнуть, поки дик не зачіпить котрого своїм гострим клом і не скалічить, а тоді усі відскакують, скавулять і люто гавкають.

Козак стояв зі своєю окрівавленою шаблею і зорив пильно на усі боки, когоб зачепити. Знов на його накинулись бережучи себе, знов настала метушня та накликування. — Тепер стало ся щось неожиданого. Кількох гайдуків обійшли дзвінницю з другого боку, закрались в середину, підперли під стіну, закотрою стояв козак і вивернули її. Вона падаючи впала на Запорожця і привалила його до землі.

Тепер настав оборонні край. На поваленій стіні лежали три здоровенні гайдуки. Козак підніся спиною в гору, дошки порозлітались, гайдуки розкотились по землі, а козак підвівся окрівавлений на лиці. Та заки міг станути до оборони, кількоро рук простяглось до його.

Хапали його за руки, за одежу, за волосся. У того козака була медвежа сила. Він розкидав гайдуками мов снопами. Оборонявся кулаками, ногами відбивавсь... Та, коли правда, що гуси вола переможуть, так перемогли і його гайдуки. Ім повелося звязати йому мотузом ноги і він впав на землю. Тоді кинулись на його і звязали грубими посторонками. Розмотали йому відтак ноги і підвели.

— Маємо тебе, гільтаю, сичав старший від гайдуків,. Ти ще не знаєш, що ти в руках вірних слуг князя Яреми Вишневецького. Старший був такий безпечний тепер, що аж близько до козака підступив і хотів його вдарити в лице. Тепер йому вже нічого не зробить. Та в ту мить козак ухилив голову, а коліном так штовхнув його під груди, що вбив на смерть... Гайдуки аж оторопіли і кинулись старшого ратувати. З того скористав козак. Він так напружив руки, що посторонки порвались мов нитки. Козак повалив пястуком найблизшого гайдука і став шукати за шаблею. Та шабля лежала десь під дошками. Тоді опять на його кинулись, повалили на землю і наново звязали.

Із замку наспіла підмога. Побачивши, що сталося, побачивши стільки трупів і ранених, булиб сі люде порвали козака на куски, колиб не те, що тепер і пан каштелян приказав гостро через посильного узяти його живого.

Рушили тепер усі до замку. Гайдуки обступили довкруги козака, якого кількох вели на мотузі мов медведя. Вони посміхались над ним, лаяли, відгрожувались та жаден не посмів приступити до його ближче. Козак ішов гордо з піднесеною головою.

— Підеш, злодію, високо, ясний князь покаже тобі далеку околицю, коли на палю застромлять, тоді знатимеш, по чому локоть...

А козак ні пари з уст. Подивиться лише на того, що його лає, таким оком, такою погордою і завзяттєм, що у його аж кров стигне. У замку вже знали, що сталося. Усі заворушились. На подвірю стояли всі дворяки. Вони вижидали, коли приведуть харциза. Такого зухвальства в оселях ясного князя ще не було ніколи. У білий день напасти на княжого орендара, тільки вірних гайдуків побити!

— Яку кару йому призначимо? — питали каштеляна...

— Не моє діло. За тиждень приїде сюди ясний князь, то хай він присудить. До сеї пори ми його задержимо. Ви знаєте, що князь таке любить і ніхто з нас такої смерти не видумає, як він... Харциза тимчасом замкнемо на вежі, там буде найбезпечнійше. З льоху може випорпатись попід землю. Ті шельми мають способи, начеб з чортом покумалися. А там високо, то хиба що не втече...

Усю розмову зачув Івась. Щоб не зрадитись з тим, що в його душі діялось, він пішов у середину і тут скрився за вікном так, що бачив усе, а його ніхто не покмітив...

— Багато поранених? — питав каштелян гайдука.

— Здається, кожному, досталось, шість неживих.

— Ах драби, жаби, старшого зараз під кий узяти, шельма тілько народу збавив.

— Старший теж неживий. Харциз, як його копнув під груди, так і згинув на місци.

— То якась дужа бестія. Тимбільше не будемо казнити, хай підожде на князя.

— Таке зухвальство — говорив якийсь дворак — орендаря вбив першого...

— Чорт бери жида, вони ніколи не переведуться. Орендарів зголоситься десять на місце одного. Мені людей шкода.. Усе те чув Івась. Тимчасом перед валом замковим почувся гамір. Отсе вели пійманого Запорожця. Івась виглянув через вікно у ту саму хвилю, як цілий гурт переходив ворота. Гайдуки трохи розхилились і Івась покмітив лице козака.

— Таж це Касян! — вирвавсь Івасеві оклик, якого він сам налякавсь. Він оглянувся кругом себе. В кімнаті не було нікого і ніхто оклику не чув. Уся двірня звернула свої очи на злочинця. Його привели перед лице каштелян-.

— Як тебе звуть? гукнув каштелян грізно.

— Зви мене як хочеш, у мене ймен до ката — відповів з гордою усмішкою Касян.

— Звідкіля ти?

— Зі світу...

— За чим ти сюди прийшов?

— Це вже моє діло, за чим я сюди попався.

— Чом ти жида вбив?

— Жаль тобі за ним? Пусти мене, я то-

бі цілий віз привезу, та ще й побожуся, що додержу слова...

— Ти, падло хамське, не жартуй, а відповідай, що тебе питають; ти знаєш, що тебе жде?

— Знаю, хочби й зараз, я готовий...

— Тверда шельма, зухвала, вартоб його дати катови, щоб його у свої руки взяв — говорив оден дворак...

— Не можна, полишім князеви. Та шельма мені подобається...

— Слухай, нещасний, розкажи мені по-правді, за чим ти тут прийшов, чи мав яких спільників в селі, визнай щиру правду, а тобі лехче буде...

— Ото ти вигадав! Мавби я де спільників шукати та між тими вівцями?

Я за ними обстав, жида заголомшив, на мене ідуть узброєні гайдуки, а ті барани в ростіч. Колиб у мене під рукою зо два десятки товаришів із Запорожа, вони би усіх твоїх ледачих гайдуків перебили та ще й того драгтивого замка добули.

— Поведіть його на вежу в гору, закуйте добре в кайдани і замкніть. Хай пожде до приїзду князя. Дайте йому їсти...

„Щоби я мав головою наложити, щоб мене на вогню живого спалили, я його мушу освободити“ — постановив собі Івась в душі у ту хвилю, як Касяна вели на вежу.

XI.

Замок у Гаврилівці був такий самий, як і усі тогочасні панські замки. То був четверокутник окопаний глибоким ровом, у якім

стояла вода. На високому валу стояв дубовий палісадник. У нім були діри для рушниць. Була одна дубова кована брама над мостом, який можна було стягнути в гору під браму. Над брамою стояла деревляна башта. У ній мешкала сторожа замкова і стояла одна гармата. По під валами були замкові будинки на збрую, припаси воєнні та харчі. По середині двору стояв головний будинок. Усе те було з грубих дубових бервен, складане в угла. Будинок сей припирав одним боком до валу і тут стояла висока, в чотири угли вежа, теж деревляна.

Такі замки ставляли скрізь по Вкраїні, спершу для оборони перед несподіваним набігом орди. Коли дали знаки трівоги, увесь народ, кому лише була спромога, ховавсь за ті вали і спільно оборонялися.

Опісля, як пани завели скрізь невольничі права над робучим народом, у тих замках мешкали пани, або їх повновластці, з військовою залогою, котраб удержувала підданців у послусі, та кожне невдололенне, кожен непослух, бунт, здавила сильною рукою від разу. Князь Ярема Вишневецький понаставляв таких деревляних замків усюди в своїх маєтностях... Такий поставив і в Гаврилівці.

Івась за свого дволітного побуту у замку, пізнав його добре, знав усі входи і виходи, знав добре і вежу. Вона мала три невисокі поверхи. На горі не було криші. Тамтуди можна було прохожатись і звідсіля було видно дуже далеко. До вежі було два входи. Оден з надвору до житла замкового ключника, якого звали з німецька бургграфом, другий

таки із просторих сіний замкового будинку. На гору вели вузкі сходи, які крутилися попід стіни в гору. Середина вежі поміж сходами мала комори з рижною потребою. Аж кімната на найвисшім поверсі під самою стелею була пригожа на житло і мала на усі чотири сторони по одному закратованому віконци. У тій кімнатці були ще сходи на гору, на стелю. Вихід затикався щільно лежачими дверми, які замикали колодкою. На самій горі був дубовий палісадник з дірами до стріляння. У ту вежу мали замкнути Касяна. Перед тим ще винесли грубі тяжкі кайдани, якими скували йому руки і ноги. Кайдани замкнули великою колодкою. На всю ту роботу дивись Івась із своєї скритки. Дивись так пильно, щоб нічого не уйшло його уваги. Він бачив, як ключник замкнув колодку і сховав ключ у кишеню... Відтак було чути ступанне людей по сходах, як люде назад сходили, двері зачинилися і заскрипів замок. З того зміркував Івась, що Касян находиться лише за одним замком. Більше не було йому що сьогодня розважати і він пішов до своєї роботи. Зайшов до пана і спитав, чи прикаже сьогодня грати...

— Не треба! Треба розпорядити щоб гайдуків похоронили. Ти бачив розбишаку?

— Ні, я саме прятав у покоях, бо усе порозбігалося, мов дітваки. Яка там невидальщина! Чимало їх на світі...

— І ти не був цікавий?

— Цікавий то й я був, та мусів робити, бо нічого не булоб зроблено... Чудаки тай годі.

— Ну, йди собі.

Івась вийшов і рішився підождати до вечера. Він сьогодня мусить говорити з Касяном і обдумати утечу. Їм оставав усього оден тиждень часу. Коли не поспіють втечи, поки приїде князь, так усе пропало, бо тоді не жити Касянови.

Як іно змерклося, вийшов Івась на двір. Під дверми вежі сидів старий ключник і відмовляв півголосом свій пацір.,.

— Добрий вечір, пане бурґграфе, заговорив Івась і присівся біля його.

— Здоров синку! Розбишаку бачив?

— Бачив, дужий хлоп!

— Дужий як медвідь, кайдани носить мов ружанець...

— Коли добре випоститься, не буде брикати.

— Егеж, випоститься, пан каштелян велів йому їсти давати аж до приїзду ясного князя.

— А ви йому давали? Їв добре, бо він такої панської страви з роду не їв... Я чув, що вони стервом та травою живляться.

— Ще я йому не давав, та треба таки дати, бо шельма чув добре приказ пана каштеляна і готовий при нагоді пожалувати ся.

— Яби рад лише бачити, як він жерти буде.

— А якби? так як усі люде їдять...

Ви пане не знаєте. Наші люде говорять що батьком степових розбишак був вовкулака. Від того то він такий дужий і пажерливий. Отцей як наших гайдуків поторощив!

— І прості люди справді в те вірять?

— А вжеж, і тому його так бояться. Ви чували, що говорили? Як він з гайдуками бив-

ся, то ні оден чоловік не прийшов йому з помічю. Усі пішли в розтіч, бо кожне боялося за себе...

— Добре тобі говорити, а мені прийдеться ще лізти під гору, а ноги мені ломить, здається, дощ буде...

— А ви боїтесь самі йти?

— Чогож би? я у ваші хлопські забобони не вірю. Колиб він на волі, я би його боявся, та він добре скований, сам я колодку замкнув.

— Сховайтеж, пане добре ключ, а то ще який чорт (бо він може з чортом кумається) вихопить тай йому передасть...

— Чортяка не має до мене приступу. У мене біля дверий свячена вода, а в хаті реліквії, то лихе не має приступу, а ключ я саме поклав під реліквіями. Ти тут підожди, а я зайду у кухню за стравою.

Старий підвівся зі стільця і пішов у другий будинок у кухню. Івась зараз метнувся у хатчину ключника і став наомацьки шукати по стінах, — і справді, над постелею була прибита дощечка, а на ній стояв хрест. Під хрестом лежав ключ. Показалося, що старий говорив правду. Що робити? Узяти ключ зараз? Небезпечно. Старий помітить, наробить крику, а тоді усе пропало. Треба підождати, а за той час обговорити діло з Касяном. Івась поклав дріжачою рукою ключ на своїм місци і вийшов на двір.

Старий вернувся згодом, несучи глек зі сравою...

— От, справді завтра дощ буде. По костях мене страх ломить. Як я там вилізу, да-

лебі не знаю... Слухай, хлопче, можеб ти мене виручив тай заніс?

Івась мало зі шкури не вискочив, так втішився.

— Батеньку, за ніщо в світі, я боюся його, він може мене зїсти живого. Ви не знаєте, що то вовкулака, він так раз два у вовка перекинеться, а тоді і кайдани нічого не поможуть...

— Не плети теревенів, дурню, а неси. За те тобі пятака дам.

— Ну добре, я понесу, але і ви ходіть зі мною...

— Осел! Маю я йти з тобою, то й сам піду...

— Та вже, пане, не сердьтеся, але як мені що лихого станеться, то буде на вашій душі...

— Ну, ну, я беру на свою душу, а ти неси.

Івась узяв глечик і став хреститися: Хрест за мині, крест на спині, увесь у хрестах, як овечка в репяхах, — Дайтеж мені пане якого світла...

— Дам тобі свічку. Старий виніс з хати свічку і засвітив. Івась пішов з бючим серцем горі сходами, а старий мимрив сам до себе: „Ото дурень, він справді вірить у вовкулаків, мені такого й треба, що мене виручати буде“...

Та Івась вернув зі сходів:

— Та ключа ви мені не дали...

— Чому ти не нагадав? Ось маєш... Івась пішов знов по сходах. Станув під дверми і наслухував. Вязень ходив по кімнаті і брящав

ланцухами. Івась отворив замок, відчинив двері і станув серед хати:

— Чого тобі треба — гримнув Касан.

— Тихше, дядьку, вечеру тобі приніс, хиба мене не пізнав?

Касян приглянувся йому: — Івась!

— Пробі, тихше, дядьку, а то усе пропаде.

— Що ти тут робиш?

— Я тут служу, на силу взяли, та коли Господь поможе, то втечемо разом; та ніхто не сміє знати, що ми собі знакомі.

— Нас може хтось підглянути. Слухай, дядьку, рідний мій. Я вже знаю, де лежить ключ від колодки до твоїх кайданів. Коли наспіє пора, я його візьму. Не журись, усе буде гаразд. лише на волю божу здайся... Тепер вечеряй, ось глечик, мені ніколи. — Івась вийшов, замкнув замок і став на помацьки, держачись стін, схидити в долину...

— Ти чого задув світло?

— Вітер повіяв. Страх пане, як я налякався який він страшний, я вже знаю, що він вовкулака.

— Ну добре вже, йди спати, а Боже тебе борони виговоритися перед паном, що ти ходив на вежу, а не я. Яб тебе убив... Ось твій пятак...

Сеї ночи Івась не міг заснути. Він перевертався з боку на бік та придумував над способом, якби то освободити дядька Касяна від неминучої смерти...

Другої днини спитав його пан каштелян:

— І ти не ціказий подивитися на харциза?

— Я, вельможний пане, боюся його. То

певно вовкулака буде. Пани не знають, що то вовкулака, але ми простий народ знаємо добре і не оден заплатив за се своїм життєм. Я би на його не поглянув за ніщо в світі...

— А з чого ти кажеш, що він вовкулака?

— Страшенна сила у нього. Мені говорили люде, що розкидав нашими гайдуками мов сніпками й одному то відразу голову відрубав. З того я бачу, що й куля його не візьметься...

Панови це дитиняче говореннє дуже подобалося; Івась говорив так щиро, що ніяк не можна було підозрівати хитрощів. Він знав теж, що народ український вірить в вовкулаків, відьом, русалок, та характерників.

— А хиба сей вовкулака мігби тобі що небудь злого зробити?

— То вельможний пан не знає? — каже Івась, а сам аж труситься цілим тілом, — таж він як схоче, то чоловіка перекине в яку небудь звірюку, а опісля зїсть. Так йому не вільно людей їсти, але тварюку вже можна. А колиб він під той час перекинувся сам у вовка, то вже може і людину зїсти...

— А колиж вовкулаки у вовків перекидаються?

— У них лише такі ночі бувають, а се буває ріжно: у одного так, а у другого знову коли инде. Я сього добре не знаю і люде не знають, хиба сам вовкулака знає...

— Бачиш хлопче, які то дурні забобони. А то все походить із вашої хлопської віри. У нашій вірі не знають нічого ні про вовкулак, ні про відьом...

— Я се вже знаю, мені про це вже отець капелян розказував...

— Ось бачиш, чому не даси себе перехрестити?

— Бо мені усе здається, що за вовкулаків, то є правда. Я сеї ночи заснути не міг. Усе мені цей поганець привиджувався. Я аж боюся спогадати, що воно ще з того буде.

— Підожди, хай тілько ясний князь приїде, то розбишаку, чи як ти кажеш, вовкулаку на паль застромлять, коли чого гіршого ясний князь не придумає... А як його на паль надінуть, то йому й сам люципер не поможе.

Пан був переконаний що Івась говорить правду, і тому був певний, що Івась не подивиться на козака, не то, щоб йому помагав. А Івась закривши свої думки з того боку, мучив свій мозок над способом визволення...

Завелось тепер так, що Івась носив Касянови їду кождого вечера. За кожен раз діставав пятака. З Касяном побував дуже коротко, розмовляв по тихо і гасив світло, щоб їх хто не підглянув.

Івась швендаючися по дворі, покмітив в одній комірчині довгого мотуза. Комірчини сеї ніхто не замикав. У ночи викрався Івась у двір і забрав мотуза. На його місце поскладав усіляке ломаче, яке було у комірці. Мотуза заховав під сходами і прикрив старим полотном. Із часта заглядав Івась у хатчину ключника, чи ключ від колодки був на своїому місці. Ключа не треба було. Згодом про гільтая ніхто не згадував. Він сидів спокійно, приймав їжу і лежав цілими днями на своїм берлозі. Прийшла з Лубнів вістка, що князь

приїде пізніще ніж було спершу означено, з чого Івась дуже був радий: можна буде спосіб утечі краще обдумати... Зразу думав Івась так, щоб розкувати Касяна з кайданів, дати йому зброю, звязати ключника мотузом і непомітно вийти за ворота замку. Та се було небезпечно, бо тоді, як би Касян міг вийти, брама була замкнена і нікого із замку не можна було випустити. Другий спосіб був спуститися по мотузі з вершка вежі на долину в рів. Потреба було лише сильного і довгого шнура. Шнура вже придбав, та не знав, чи він видержить.

Другого вечера Івась заніс шнура непомітно у вежу та сховав під сходи. Несучи вечерю, заніс його Касянови, щоб через день випробував його силу... На другий день довідався, що мотуз м'сцями спорохнавів і урвався. Івась зажурився тим дуже, та не тратив надії. В ночи закрався до конюшні і повідпинав кілька поводів від уздениць... Та тут йому не пощастилося. Його якраз, як виходив з конюшні, приловив конюший... Івась миттю сховав мотузи під жупан.

— Ти тут за чим? — гримнув конюший.

— Послав мене вельможний пан каштелян, чи усе в порядку та чи служба на своїому місці, та бачу, що не всі були дома і мушу се панови сказати...

— Когож нема?

— Тепер усі, та до сеї хвилі вас не було...

— Конюший змішався, бо саме він виходив без дозволу на село...

— Я стояв біля воріт — звинявся він.

— Я там був, та якось вас не помітив—

говорив знову Івась так, начеб кожне слово цідив крізь густе решето.

— І ти справді хочеш панови сказати?

— Я мушу, по те мене сюди прислали...

— Слухай, не говори сей раз, я тобі не позабуду...

— І стайня не була заперта, видно конюхи на вас ждали...

— На мене, чи не на мене, а ти мовчи, а то далебі побю..,

— І це я панови скажу...

— Слухай, мовчи, ради Бога, ти знаєш, що пан каштелян строгий чоловік, люто мене скарає, що тобі з сього буде?...

— Мені вас жаль, то й не скажу сим разом, та зараз лягайте спати і стайню замкніть...

— А то панський лизун, хам собачий, як підглядає... думав про себе конюший...

— А то дурень, як легко дав себе вбрати у шори — думав Івась несучи цілий жмут добрих міцних мотузів...

Мотузє сховав добре у димар, куди ніколи ніхто не заглядав. Другого дня говорили між собою парубки від коний, що хтось позабирав їм поводи від узденицъ. Але старший конюший, або як його звали: машталір, насварив на них, що не пильнують і цілу річ з мотузами замняв. Йому й на думку не прийшло, що се зробив Івась. Навіть боявся його поспитати, аби не розсердився і не вихляпав перед паном...

Зближалася рішуча хвиля. День був хмарний. Івась надіявся з того, що й ніч буде темна і якраз добра до утечі. Івась нічого по собі не показував, що в його душі варилося.

Робив свою роботу, пильно увихався і був дуже веселий...

Як лише змерклося пішов до ключника:

— Вечеря готова?

— Зараз принесу, підожди тут ..

Але Івась не ждав. Як тілько ключник пішов до кухні, він кинувся у його хатчину і хопив ключ з під хрестика. Відтак поскакав у димар, приніс шнур і сховав під сходами... Надійшов старий.

— Пане бургграфе, ви сьогодня знеможені, буде у ночи неперемінно дощ. Певно вам у костях ломить. Ви зараз лягайте спати.

— Яж мушу замкнути двері, як ти вийдеш звідсіля?

— А я таке придумав: З вежі є ще одні двері до замку на першім поверсі. Тамтуди я й вийду, лише, ключа дайте.

— Не треба, там незамкнено...

— Тож і гаразд буде. Бо я сьогодня трохи довше забарюся. Там у того харциза тільки нечисти, що годі видержати, такий сморід. Я знаю, що завтра вельможні панство хотять навідатись до його. Якби воно було, якби таке застали? Знов на вас накинулисьби. А так я усе те попрячу, що й знаку не остане...

— Дуже добре ти вигадав справді. Пан каштелян сваривби на мене; добре сину ..

— А кудиж я все те повиношу? Та тут такого смороду буде...

— Ну, щож робити? На те воно ніч...

— А яб так думав: Колиб повиносив на вижку вежі, а звідсіля вже через палісаду у замковий рів...

— Дуже добре ти придумав, так і зроби.

— Колиж бо там у стелі двері замкнені...

— Підожди, я тобі ключ дам. Старий пішов до хати і приніс ключ. — А харциза ти вже не боїшся?

— Мені здається, пане, що заки наш князь приїде, то він й ноги задре. Щось його дуже наші гайдуки подавили, либонь чи чого у середині не відбили. Кільки разів прийду, а він лежить у берлозі своїм, ані ворухнеться, ні слова не промовить, я вже і заговорював до його. Такий він здається вовкулака буде як і я.

— Ну, добре, добре, йди, а я тобі за це окремо дещо дам. Йди, а я таки ляжу під перину, бо чогось кости мені дуже ломить.

— Зараз іду, ви лише дайте яку лопату та віник...

— Ось тут у кутку, візьми.

— Добраніч панови!

Івась узяв глечик зі стравою, лопату, віник і посторонки та подався на гору.

— Ось тут, дядьку, ключ від кайданів. Підожди, я отворю — говорив Івась, аж задихався, Він отворив колодку і кайдани злетіли з рук. Касян зробив решту, Тепер він випрямився і став випростовувати руки та ноги.

— От що то неволя значить, колиб так довше був закований, либонь згорбатівби на віки.

— Ти дядьку позвязуй отсі поводи, я двері відчиню на гору, та поки що, аби нам хто не перебив, замкну отсі двері. — Івась виймив ключ з другого боку і замкув двері з середини. Поліз відтак по східцях і відом-

кнув двері на вижку. Звідсіля повіяло свіжим воздухом, бо в кімнаті була неможлива задуха.

— Тепер, дядьку, треба потушить світло, воно нам не потрібне, а може нас зрадити... Ходімо на гору. Там ти набереш сили, бо тут справді здохнути можна.

Повилазили оба на гору і тут полягали.

— Нам треба так підождати, аж усе у замку посне.

Тепер росповів Івась Касянови, як він перехитрив ключника, та самого пана каштеляна.

— Мудрий з тебе хлопець, що й годі, а знаєш ти, що тебе жде, колиб тебе зловили ураз зі мною?

— Коли я знаю Ярему Вишневецького, то й це знаю, що мене жде: мені би що найменше голову відрубали...

— Чогож ти на таке важився? Я вже своє віджив, я вже в літах, та тебе ще шкода.

— Ні не шкода. Я тобі, дядьку, багато винен. Ти мене вратував від татарськоі неволі, а це мені Бог дав нагоду віддячитись тобі за твою добрість. Тому то не жаль булоб мені вмирати за добре діло. Та коли воно діло добре, то й Господь Бог нам допоможе, що втечемо, я маю певність.

— Мій сину любий, говорив Касян, аж сльози йому в очах завертілись, яке у тебе золоте серце. Він обняв Івася і поцілував..

У замку усе затихло. Чути було, як в конюшні хрупали коні сіно, а по башті над брамою проходжавсь вартовий.

Виждали ще добрий час, а тоді Івась

привів на помацки Касяна під палісадник і показав з котрого боку можна спускатися, щоб у рів попасти...

Касян своєю великою силою попробував їх витрималости, привязав мотуза і спустив у воду...

Потому Касян перехрестився і держачись шнура переліз через палісадник.

Івась вижидав з бючим серцем, чи поведеться, чи припадком шнур не лопне під таким тягарем. Він перехилився через палісадник і дивись у пітьму в долину. За хвилю почув, як опять вода заплющала. Івась посмотрив рукою мотуза, він звисав вільно. „Славаж тобі Господи милосердний, тепер мені легче буде". Івась узяв клунок на плечі і привязав собі через плече, відтак обережно мов кіт переліз через палісадник, закрутив мотуза за ногу, чіпивсь обіруч і зїхав в долину, мов паук по павутині. В долині підхопив його руками Касян, щоб не попав у воду...

— Тепер синку, веди, я на твоїй голові — прошептав Касян.

Івась знав добре дорогу. Пішли трохи далі, де вода висохла і перейшли рів. Ніч була така темна, хоч око виколи.

— То ще не все зроблено — шептав Касян держачись Івася за полу мов сліпець. Як воно стільки дороги пішки зайти та ще без зброї? Завтра, а чого доброго, ще ранше помітять нашу утечу, пішлють погоню, а тоді обороняйся, чим хочеш...

— Не журись, дядьку. Ось у мене за плечами дві шаблі, чотири пистолі, муніція тай харчів троха. Усе я подбав, та налагодив... І

коні у нас будуть... Я знаю, де людські коні ночують, піймаємо два тай годі...

— Що? Яби у свого брата коня крав? Вибачай, цего я не зроблю, хиба я конокрад? Я візьму татарського, панського коня, а мужицького я не візьму. Вони люде бідні, не переливається. Намби добитися до якої ріки, сплести байдак хочби з хворосту і поплисти на плавню долі, ось як буде.

— Не переч, дядьку, бо не ти проводиш а я, і мене слід слухати. Тепер узяти що небудь не гріх, бо ми в смертній конечности, так воно і у книжках святих записано,

— А у мене записано у серци, що так не можна. Як прийдеться йти у пекло, то хиба книжку твою візьму з собою, а там розверну перед люципером тай скажу: читай шельмо, як мудрі люде у книжку записали, тай пусти мене звідсіля у небо... Егеж! То мудрагелі нарошно таке у книжку вложили, щоб зі своїми гріхами перед Богом вибрехатися, а воно так не йде. Гріх, то гріх, коли тобі смертна потреба, як ти толкуеш, так пропадай, але хай душа твоя стане перед Господом чиста від гріха такого, як людська кривда. Це найтяжший гріх...

— Дядьку, мовчи. Ти розсипався, мов піп на проповіди. Чого доброго, ще хто підслухає...

Велися так мовчки. Івась обійшов довкруги замок, вийшли за село і подались на леваду, де ночували коні. Вони паслися попутані...

— Твій кінь десь тут буде — шептав Івась — ану, приклич його по свойому...

— Хиба-ж справді?

— А так. У замку балакали, що як ти

счепився з гайдуками, то селяне втікаючи твого коня забрали. Касян став стиха присвистувати на ріжні дивні способи.

— Як він тут є, то певно прийде.

Але кінь не приходив. За те у той бік наближався хтось, хто ніраз на коня не був схожий.

— Хто це тут волочиться? — спитав якийсь голос.

— Тихо будь, коли хочеш жити — говорив Івась, підходячи до нього — хто це?

— Я Свирид Патика, а ти хто?

— Іван Чорноусенько.

— А чогож ти нічю поміж коні шляєшся?

— Бачив ти того запорожця, що на Спаса жида розімняв а опісля його гайдуки піймали?

— Як не бачити? усі бачили, гарний козак, та жаль мені його, що так сердега попався.

— Як тобі справді жаль, то поможи йому втечи. Де його кінь? Хто його забрав?

— Коня забрав я і він тут пасеся, та ледви, чи конем на вежу виїде...

— Не турбуйсь, а коня зараз сюди приведи. опісля тобі усе розкажу. Лише мовчи, Свириде, коли не хочеш мене занапастити. Приведи зараз.

Свирид пішов поміж коні і за хвилю привів двоє спутаних.

— Слухай! Запорожець є тут, коня розпутай та зауздай хоч, коли сідла нема.

Касян устав із землі і наблизився...

— Свят Господи, цеж справді характерник!

— Коли ти чоловік добрий, то роздобудь коня ще і для мого товариша, нам тікати пора і то зараз... Знай, що цей хлопець видобув мене із кайданів...

— Коли так, то бери ось другого мого, добрий кінь...

— Скільки хочеш?

— Грошей я не візьму — каже Свирид — така людина варта сотню коней, цілий табун, не то що.

— Даром не хочу, ось і гроші, які у мене є...

— Держіть коней, я зараз, — сказав Свирид і пропав у пітьмі...

За хвилю вернувся з вома узденицями і двома сідлами.

— Одно твоє, а друге я узяв чуже, завтра йому заплачу, бо значиться, хтось вкрав, а я недопильнував, як моя черга була...

У мить посідлали коней.

— Бери гроші — каже Касян.

Сказав, що не візьму, за того одного орендаря ти варта більш. Сідайте та скачіть, бо за вами певно буде погоня...

Посідали на коней, попращали Свирида і помчали у степ...

На дворі стало сіріти. Касян оглянувся по небі зараз завернув у бік.

— Нам треба добутися до Дніпра, а тоді ми спаслись...

— Добємось, дядьку, а коли нас догонять, то живих не візьмуть — говорив твердо Івась.

Коні гнали, що сили на південний захід. Як розвиднілось, вони були далеко в степу, серед високої трави,

Около полудня стали спочивати:

— Мені ся сторона добре відома — говорив Касян. Ми прямо їдемо до Дніпра, а коли станемо берегом, то напроти нас буде козацьке місто Черкаси... Та коли до тепер нема погоні, то вже нам нічого не зроблять...

За те Івасю, що ти мені так віддячився, повік тобі не забуду, а зараз на Січи я тебе за сина свого прийму.

КІНЕЦЬ.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 073222348